

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingöl University
The Journal of Bingöl Studies

Cilt / Volume: 6 Sayı / Issue: 2

BAHAR 2020

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

Nimetullah KORKUT

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. James Howard-Johnston	Oxford University, Amerika/USA
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ	Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA	Balashak Academy Karaganda, Kazakistan/ Kazakhstan
Prof. Dr. Arshi KHAN	Aligarh Muslim Universty, Hindistan/India
Prof. Dr. Mehmet BARCA	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA	University of Structural Engineering and Architecture (VSU), Bulgaristan/Bulgaria
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Iryna BURLAKOVA	National Aviation University, Ukrayna/Ukraine
Prof. Dr. Abdullah BAYRAM	Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ	İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. İrade MEMMEDLİ	Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan/Azerbaijan
Doç. Dr. Abdullah DUMAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Cavid QASIMOV	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Mansumeh DAEİ	Tebriz Payame Noor University, İran/Iran
Doç. Dr. Hamza ALTIN	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Alexander AKOPYAN	Institute of Oriental Studies, Rusya/Russia
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye

Danışma Kurulu / Advisory Board

Doç. Dr. Ahat SALİHOV	Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Firuz FEVZİ	Kabul University, Afganistan/Afghanistan
Doç. Dr. Oleksandr SEREDA	National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrayna/Ukraine
Dr. Ilirjana Kaceli (Demirlika)	University of Tirana, Arnavutluk/Albania
Doç. Dr. Celaleddin MİRZOYEV	Termez State University, Özbekistan/Uzbekistan
Doç. Dr. Kayrat BELEK	Manas Üniversitesi, Kırgızistan/Kyrgyzstan
Dr. Valentyna LAGODZINSKA	G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Ukrayna/Ukraine
Dr. Victor IGNA	1 Decembrie 1918 Üniversitesi, Romanya/Romania
Prof. Dr. Qasım HACIYEV	Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaycan/Azerbaijan
Abderrahmane AIT YAHYA	University Hospital Mohammed VI, Fas/Morocco
Prof. Dr. Hüseyin HANSU	İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Sahip BEROJE	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Nusrettin BOLELİ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Metin YİĞİT	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Ramazan SOLMAZ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Fevzi HANSU	Siirt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Kasım TATLILIOĞLU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Vedat AVCI	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TEMİZKAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Bingol Studies is an international refereed journal which is published twice a year. Scientific and legal responsibility of the articles belongs to their authors

Bingöl Araştırmaları Dergisi, **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)** veri tabanları tarafından taranmaktadır.

The Journal of Bingol Studies is abstracted and indexed by this indexes: **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, BİNDAY ve Bingöl Belediye Başkanlığının desteğiyle yayımlanmaktadır.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD OF THIS ISSUE

Doç. Dr. Yunus ESEN	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas AKMAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin BELTEKİN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vedat AVCI	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Yasin TAŞKESENLIOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman LOKMACI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ataman Altuğu ATICI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas ARSLAN	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇAĞLAYAN	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail SÖYLEMEZ	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ÇİFTÇİ	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adem GÜRBÜZ	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY	Bingöl Üniversitesi

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: Vadi Grafik.

Basım: Bahar 2020

e-posta: bingolarastirmalari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Muhammed ÇETKİN-İbrahim DAĞILMA MODERN ZAZA EDEBİYATINDA ŞİİR, HİKÂYE VE ROMAN TÜRLERİNE DAİR TESPİT VE TAHLİLLER	7
Rasim BOZBUGA MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ BAĞLAMINDA ZAZA KİMLİĞİ VE ZAZA HAREKETİ	43
Ferhat APUHAN SON YÜZYILDA BİNGÖL'DE YAŞANAN DEPREMLER VE ETKİLERİ	79
Muhammed KÖSE 13359 NUMARALI TEMETTÜAT DEFTERİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA SİVAS/DİVRİĞİ YAĞBASAN ZAZA AŞİRETİ'NİN SOSYO-İKTİSADİ YAPISI	103
Nimetullah KORKUT-Mustafa KOYUN MURAT NEHRİ'NDE YAŞAYAN BAZI CYPRİNİD BALIKLARDAKİ <i>Diplostomum sp.</i> ENFESTASYONUNUN MEVSİM, KONAK TÜRÜ VE KONAK BÜYÜKLÜĞÜNE BAĞLI VARYASYONLARI	127
Ahmet KIRKAN ZAZAKİ DE ZAYEND	141
Süleyman Dahil Ebu Kaşah TARİHTE DUMİLİ AŞİRETİ	169

MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ BAĞLAMINDA ZAZA KİMLİĞİ VE ZAZA HAREKETİ¹

Rasim BOZBUGA²

Özet

Ülkemizin en önemli toplumsal renklerinden biri olan Zaza toplumunda, akademik dünyanın kayıtsızlığına rağmen bir Zaza uyanışı yaşanmaktadır. Zaza kimliğini doğuran sebepler büyük ölçüde dünyada ve Türkiye’de son 50-60 yılda yaşanan dönüşümler ve değişimlerle ilişkilidir. Bu değişim ve dönüşümler sonucunda geleneksel ortam ve kimliklerinden koparak farklı etnik, ulusal veya ideolojik kimliklere yönelen bazı Zaza aydınları Avrupa’ya çıkmak zorunda kaldıklarında Türkiye’deki toplumsal ortamdan kurtulmaları ve kendileri hakkında bilimsel verilere ulaşmalarının da etkisi ile Zaza kimliğine ulaşmışlardır. Bu çalışmada Zaza uyanışının milliyetçilik teorileri esas alınarak incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zazalar, Zaza kimliği, Zaza hareketi, Milliyetçilik, Etnisite

ZAZA IDENTITY AND ZAZA MOVEMENT WITHIN THE CONTEXT OF THEORIES OF NATIONALISM

Abstract

This study aims to describe the Zaza awakening in the Zaza community, which is one of the most important social colors of Turkey, and the Zaza ethnic identity and the Zaza movement based on theories of nationalism. As a result of the study, it was determined that the Zaza identity was in the beginning phase, and that Zaza identity was increasingly adopted among Zazas. The reasons of Zaza identity rising are largely associated with transformation and changes in the last 50-60 years in the world and Turkey. Some Zaza intellectuals have reached Zaza identity in Europe because they escaped from social and ideological environment of Turkey which hinder Zaza identity among Zazas. Zaza revival, started at mid-80s in Europa among Zaza diaspora, has influenced Zazas, living in Turkey.

Keywords: Nationalism, Zaza, Zaza People, Zaza Identity, Ethnicity

1 Bu çalışma *Kimlikleşme Kavşağında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi* başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Kültür ve Turizm Bakanlığı. rbozbuga@gmail.com

GİRİŞ

Türkiye’de yaşayan en büyük etnik gruplardan biri olan Zazalar, nüfuslarına kıyasla genel kamuoyu ve bilim dünyasının yeterince ilgi odağında olmamışlar çoğu zaman da yok sayılmışlardır. Diğer taraftan akademik dünya her ne kadar yeterince ilgilenmese de son dönemde Zaza bilincinin artması anlamında büyük bir Zaza uyanışı gözlenmekte ve Zazalar arasında Zaza kimliği güçlenmektedir. 1980’li yıllardan itibaren önce Avrupa’da ardından Türkiye’de yavaş yavaş güçlenen Zaza kimliği 2010’lardan itibaren Zaza dernekleri, şenlikler ve bildiriler şeklinde Türkiye’deki sosyal, kültürel ve siyasal hayatın parçası haline gelmiştir.

Türk ve Kürt kimliği gibi iki baskın kimlikle mücadele ederek var olma mücadelesi veren Zaza kimliğinin yeni bir kimlik unsuru olarak ülkemiz gündemine girmesi ile kimlik çalışmalarında yeni ve dinamik bir olgu ortaya çıkmıştır. Ancak bu olgu akademik ilginin dışında kalmış ve incelenmemiştir.

Bu çalışmada temel olarak ülkemizin en önemli toplumsal renklerinden biri olan Zaza toplumunda ortaya çıkan “Zaza uyanışının” milliyetçilik teorileri bağlamında betimlenmesi amaçlanmaktadır. Diğer bir deyişle bu çalışma ile Zaza kimliğinin tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışı ve gelişiminin analiz edilmesi hedeflenmektedir.

Çalışmada Zaza kimliği ve Zaza hareketi kavramları milliyetçilik teorileri kapsamında ele alınmaktadır. Zaza hareketi ifadesi Zazalarla ilgili faaliyetlerde bulunan kişi ve Zaza dernekleri gibi kurumsal yapıları tanımlamaktadır. Bu bağlamda, Zaza derneklerinin kurucuları ve yöneticileri, Zazaca yayınlanan dergilerin yazarları gibi kişiler ve Zaza dernekleri gibi oluşumlar Zaza hareketini oluşturmaktadır. Öncüler olarak adlandırabileceğimiz bu kişiler Zaza aydın ve aktivistleri olarak da tanımlanacaktır. Diğer taraftan, Zaza kimliği tabiri ile rakip etnik/milli hatta dinsel kimliklerden farklı olarak Zazalığı merkeze alan kimlik kast edilmektedir. Bu nedenle Zaza kimliği ile “Zaza topluluğu”nun ayırt edici vasıflarını tespit etmeye yönelik antropolojik bir kimlik tanımlaması yapılmayacaktır. Ayrıca, Zaza uyanışı tabiri ile de Zazalardaki Zaza kimliğinin yükselişi kast edilmektedir. Bu uyanışın bir sonucu olarak artık çok daha fazla sayıda Zaza kendini Zaza kimliği içinde görmeye başlamıştır.

Diğer taraftan çalışmada kullanılan Kürt hareketi tabiri ile spesifik bir grup veya örgüt kast edilmemektedir. Görüşme yapılan kişilerin önemli kısmının ve özellikle Avrupa’da faaliyette bulunan Zaza aydın ve aktivistlerin

Kürt hareketi ifadesi ile spesifik bir örgüt veya grup kast etmediğinin gözlemlenmesi nedeniyle bu ibare çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmada nitel veri toplama tekniklerinden gözlem, mülakat ve doküman incelenmesi teknikleri kullanılmıştır.³ Zaza hareketinin temsilcileri olan Zaza aydın ve aktivistlerinden 23 kişi ile nitel yöntemin veri toplama tekniği olan derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar öncesinde kılavuz soru seti hazırlanmış kaynak kişilerin izin vermesi halinde görüşmeler kaydedilmiştir. Türkiye’de faaliyette bulunan tüm Zaza derneklerinin temsilcileri ile yüz yüze görüşülmeye çalışılmış bu kapsamda Bingöl, Diyarbakır, Şanlıurfa/Siverek, Malatya, Elazığ, Mersin, Adana ve İstanbul’a ziyaretler yapılmıştır. Ziyaret edilemeyen Muş ve Adıyaman/Gerger gibi yerlerdeki dernek temsilcileri ile telefonla mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakat yapılan kaynak kişiler çalışma ekindeki “Kaynak Kişiler Listesinde” yer almaktadırlar.

1. Milliyetçilik Teorileri

Zazaca konuşan kitleyle ilişkilendirilen “Zaza etnisitesi veya etnik grubu” temel olarak Zaza hareketinin uyandırmak istediği kitleyi temsil etmektedir. Diğer etnik/ulusal hareketler gibi Zaza hareketi de Zaza kategorisi içinde tanımladığı bu insan kitlesinden bir Zaza etnisitesi ya da milleti oluşturmaya çalışmaktadır. Bu manada “Zaza etnisitesini” Zaza hareketinin hedef kitlesi olarak da tanımlayabiliriz.

Etnik hareketler ulusal hareketlerin bir başka görünümü ya da ona giden yolun ilk aşamasını teşkil etmeleri nedeniyle milliyetçilik teorileri bağlamında incelenmektedir. Milli hareketi ethnîe, etnik kategori ya da etnik grup olarak nitelendirebileceğimiz topluluğun “millet” haline dönüşmesinde katalizör olarak niteleyebiliriz. Ulusal hareketlerin teorisi ise milliyetçilik teorileri ile analiz edilmektedir. Milli hareketleri açıklamaya dönük teorik yaklaşımlar Perennialistler (Kadimciler) ve Pre-mordialistler (İlkçiler), modernist ve etno-sembolcü olarak tasnif edilmektedir.

1.1. Perennialist ve Pre-Mordialist yaklaşım

Premordialist bakış açısı temel olarak etnik kimliğin ırk, din, dil gibi bağlara dayalı olarak verili olduğunu iddia eden bir bakış açısidir.⁴ Bu yaklaşım esas olarak etnik kimliği ve bu kimliği oluşturan bağların niteliğini inceleyen

3 Bruce L. Berg, Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Çeviri Editörü, Asım Arı, Konya 2019, s. 19.

4 Josep R. Llobera, *An Invitation to Anthropology: The Structure, Evolution, and Cultural Identity of Human Societies*, New York, 2003, s. 200.

çalışmalarla şekillenmiştir. Milletlerin inşa edilen ya da hayal edilen yapılar olarak görülmesi yerine, doğal bir varlık olarak görülmesi bu bakış açısının ayırt edici özelliği olarak öne çıkmaktadır.⁵

Temel olarak Premordializm, milliyetçiler ve bazı sosyal mühendislik taraftarları tarafından benimsenmiştir. Bu yaklaşımı savunanlara göre milletler din, dil gibi verili olup doğal yapılardır. Bu yaklaşımı savunanlara göre doğal olan millet, tarihin ilk dönemlerine kadar gidebilmektedir. Ancak bazen de uyuyan milletin uyanması ya da uyandırılması gerekmektedir.⁶

Perennialistler (Kadimciler) milletlerin doğallığına vurgu yapmasalar da sosyal ve siyasi bir varlık olarak milletlerin antik dönemden beri ölmez sürekliliği olduğunu iddia etmektedirler.⁷ Onlara göre bugünün milletleri yüzyıllardan beri var olan bir birlikteliğin günümüzdeki uzantılarıdır. Onlara göre milletlere orta çağda hatta antik çağlarda bile rastlamak mümkündür. Değişen tek şey milletlerin büründükleri biçimdir. Onların bakış açısına göre milliyetçiler milleti uyandıran prenslerdir.⁸

Premordialist yaklaşım Zazalar ve Zaza kimliği bağlamında kullanılabilir unsurlar barındırmaktadır. Öncelikle Zaza toplumunun kadim zamanlardan beri var olduğuna ilişkin bir algının Zaza hareketi ve Zazaların geneli tarafından paylaşıldığı görülmektedir. Zazaların kadimliği ise genel olarak Zaza dili ve Zaza isimlendirilmesi üzerinden inşa edilmeye çalışılmaktadır.⁹ Bu nedenle Zaza grubunun kadimliği ve sürekliliğinin Zaza hareketi nezdinde tartışmasız bir gerçeklik olduğunu söylemek hata olmayacaktır.

Diğer taraftan tarihsel kadim bir Zaza kategorisinin var olduğunu inkâr etmek mümkün değilse de bu kategorinin farklı şekillerde isimlendirilebildiği ve farklı üst kategorilerin parçası olarak tanımlanabildiği de görülmektedir. Bu nedenle günümüzde kullanıldığı şekliyle bir Zaza kimliğinin ve Zaza hareketinin var olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu itibarla Zaza kimliğinin modern bir olgu olduğunu kabul etmememiz ve bu kimliği yaratan koşulları anlamamız zorunlu hale gelmektedir.

5 Özkırımlı Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara 2013, s. 81

6 Atsuko Ichijo - Gordana Uzelac, *Premordialism, When Is The Nation?: Towards An Understanding of Theories Of Nationalism*, London: 2005, s. 51

7 Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London 1998, s.159

8 Özkırımlı, s. 82-85

9 İnternet: Hakkı Çimen, *Zaza Milli Kimliği*, 20 Aralık 2018 Perşembe, <https://www.bingonline.com/makale/zaza-milli-kimligi-793.html>, 15 Aralık 2017'de alınmıştır.

1.2. Modernist Yaklaşım

Birbirinden farklı görüş ve anlayış içinde olsalar da modernistleri birleştiren temel olgu, milletlerin oluşmasında milliyetçiliğin önemine vurgu ve milletin modern bir gerçeklik olmasıdır. Bu yaklaşımı benimseyenleri birleştiren temellerden biri milletleri modern çağa yani son iki yüzyıla ait görmeleridir. Modernist yaklaşımın öncülerinden kabul edilen Kedourie milliyetçiliğin 19. yüzyılın başlarında icat edilmiş bir olgu olduğunu söylemektedir.¹⁰

Modernist yaklaşımı benimseyenlere göre premodern dönem milletlerin ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullardan yoksundur. Modern dönemde ortaya çıkan yeni koşullar ise milletleri ortaya çıkarmıştır. Bir diğer ifade ile bu yaklaşımı savunanlar milliyetçiliğin geleneksel toplumdan modern topluma geçişteki süreçlerin sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Modernist yaklaşımı benimseyen yazarlar sahip oldukları bakış açılarına göre birkaç grup içerisinde sınıflandırılmaktadır. Özkırımlı'nın tasnifine büyük ölçüde uyumlu olarak kuramcıların odaklandığı etkenlere göre ekonomik dönüşüm, siyasal dönüşüm ve toplumsal-kültürel dönüşüm ve inşacı yaklaşım başlıklarında sınıflandırma yapmıştır.¹¹

1.2.1. Sosyo-Ekonomik Dönüşüm Yaklaşımı

Çoğunluğu Marksist ve Neo-Marksist olan bu yaklaşımı benimseyen kuramcılara göre milletler ve milliyetçilikler endüstriyel kapitalizm, bölgesel eşitliksizlikler, sınıf çatışması gibi belirli yeni sosyal ve ekonomik faktörlerle ilişkilidir. İskoç Neo-Marksistlerinden Tom Nairn, milliyetçiliği anlatırken antik Roma mitolojisindeki çift yüzlü Janus mecazını kullanmaktadır. Ona göre milliyetçilik “geriye doğru” toplumu ve kültürü yeniden tanımlayarak “ileri doğru” ilham verme çabası ile kurgulanmaktadır.¹² Nairn, milliyetçiliği sanayileşme kentleşme gibi süreçlerin ürünü olarak görmemekte kapitalist ekonominin on sekizinci yüzyıldan bu yana eşit olmayan dengesiz gelişimi ile ilişkilendirmektedir. Ona göre kapitalist ekonomi az gelişmiş ülkenin aydınlarını ve elitlerini marjinalleştirmiş, onları güçsüz bırakmıştır. Dengesiz kalkınan ülkenin seçkinleri bu meydan okuyuşa karşı durabilmek için kendi toplumuna dönerek yeni bir dayanışma yaratmaya çalışmışlardır. Bu durum ileri/merkez ülkelerde de milliyetçiliği getirmiştir.¹³

10 Elie Kedourie, *Nationalism. Revised edition*, London 1961, s. 9.

11 Özkırımlı s. 103.

12 Tom Nairn, *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, Essex 1997, s. 71.

13 Paul Lawrance, *Nationalism History and Theory*, London 2005, s. 164.

İç sömürgecilik kuramının sahibi Michael Hechter İngiltere'deki Galler bölgesini temel alan çalışmasında, çevrede yer alan az gelişmiş Galler bölgesinin kimliğinin bu az gelişmişlikten beslendiğini iddia etmektedir.¹⁴ Hechter'e göre modernleşme, aynı devletin toprakları içerisinde gelişmiş ve az gelişmiş iki topluluk yaratacaktır. Merkez bölge zenginleşirken çevre bölgelerdeki kalkınma, ona bağımlı ya da tamamlayıcı olacaktır. En çekici işler merkezde olanlar tarafından elde edilirken ikincil işler çevreye kalacaktır. Bu durum aynı zamanda kültürel farklılığı da besleyecektir. Bu gelişme mağdur grupta, grup kimliğini güçlendirerek uzun vadede ayrılıkçı fikirleri doğuracaktır.¹⁵

Bu çalışmada az gelişmişlik olgusu ile Zaza kimliği arasında bazı dolaylı ve ikincil etkileşimler söz konusu olsa da herhangi bir doğrudan ilişki tespit edilememiştir. Zazaların meskûn olduğu yerler, genel olarak Türkiye'nin en az gelişmiş bölgeleri arasında yer almaktadır.¹⁶ Ancak bu az gelişmişliğin Zaza hareketinin temel dinamiğini oluşturduğunu söylemek zor görünmektedir. En azından görüşme yapılan Zaza aydın ve aktivistleri ekonomik az gelişmişlik konusunu çok fazla öne çıkarmamışlardır. Ancak Kürt milliyetçilerinin az gelişmişlik temelli yaklaşımı ve bölgesel otonomi taleplerinin, Zaza kimliğinin uyanmasına katkı sağladığını da söyleyebiliriz. Zaza hareketinin tehdit olarak algıladığı Kürt milliyetçiliği Ankara merkezli Türkiye sistemine meydan okurken kendisine ait bir merkez inşa etme iddiası içindedir. Zazalar ise bu merkezin çevresine itilmektedirler. Diğer taraftan kaynak dağılımının merkezden yapıldığı Türkiye'de, Zaza bölgesinin az gelişmişlik sarmalını kırmasının yolu, merkezden daha fazla kaynak tahsisi ile mümkün olabilecektir. Kürt milliyetçilerinin daha fazla kaynak talebi ise Zazalar ve Zaza bölgeleri için daha az kaynak tahsisi anlamına geleceğinden Zaza kimliğinin güçlenmesinin bir faktörü olmaktadır. Diğer bir anlatımla Ankara merkezli sisteme meydan okuyan Kürt milliyetçileri kendi merkezlerini inşa ederken Zazaların ikincilleştiği bir sistemi önermektedir. Bu durum Zaza bölgelerindeki az gelişmişlik sorununun çözülmesini iyice zorlaştırmış Zaza hareketini az gelişmişin periferisi olmak ya da daha gelişmişin periferisi olmak ikilemi içine sokmuştur. Bu bağlamda periferinin periferisinde kalma sorununun

14 Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, New Jersey 1999, s. 214.

15 Lawrance, s. 165.

16 İnternet: Bayram Ali Eşiyok - Faruk Sekmen., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları, Doğu Anadolunun Bölgesel Gelişmedeki Yeri Ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Nisan 2012, Web:http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/ga/2012-GA/Dogu_Anadolunun_Bolgesel_Gelismedeki_Yeri_B.pdf 10 Ekim 2018'de alınmıştır. s. 40.

Zaza hareketinin kimlik taleplerine katkı sağladığını söylemek mümkün görünmektedir.

1.2.2. Siyasal Dönüşüm Yaklaşımı

İktidar ilişkileri ve devletlerin politikaları gibi siyasi arenada yaşanan değişiklikleri esas alan milliyetçilik kuramcılarına göre, milletler ve milliyetçilikler ya doğrudan ya da bir devletin karşısında modern uzmanlaşmış devletten dolayı oluşmuşlardır. Bu yaklaşımı savunan teorisyenlere göre modern devlet, millet ve milliyetçiliğin öncülüdür.¹⁷

Siyasi arenada yaşanan değişiklikleri temel alan kuramcılardan biri olan Breuilly milliyetçiliği endüstrileşme ve kapitalist gelişme gibi faktörlere değil modern devlet ve modern devletin politikalarına bağlamaktadır. Modern devletin yükselişi öncesindeki ulusal farkındalıkların; milliyetçilik olarak sınıflandırılmayacağını, politika ile ilişkisi olmayan kültürel alanla sınırlı ulusal farkındalıkların ise milliyetçilik olarak tasnif etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bu itirazları sonrasında Breuilly milliyetçiliği devlet gücünü ele geçirmeyi ya da kullanmayı milliyetçi argümanlarla meşrulaştıran siyasi hareketler olarak tanımlamaktadır.¹⁸

Paul R. Brass etnisiteyi, etnik kimlik duygusu olarak tanımlamakta ve etnik grubun politik arenada iyileştirme, refah artışı ve sivil haklar konusunda kazanımlar gibi birçok alanda kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁹ Brass'a göre Etnisite ve milliyetçilik politik ve sosyal olarak inşa edilmişlerdir ve her ikisi de modern birer olgu olarak modern merkezi devletin faaliyetleri ile ilişkidir. Merkezi devletin elitleri ile baskın olmayan etnik grubun elitleri arasındaki elit rekabetinin, etnisite ve milliyetçiliği doğuran sebeplerden olduğunu söylemektedir.²⁰

Brass'ın da savunucuları arasında bulunduğu "araçsalcılık" olarak adlandırılan milliyetçilik teorisinde, etnik kimlikler ve milliyetçilik, seçkinlerin siyasi iktidarı ele geçirme ya da koruma mücadelelerinde bir araç olarak görülmektedir. Brass etnik hareketlenmenin daha çok; tapınakları kontrol eden, toprakları ve kendine bağlı vakıfları, dini okulları olan yerel dini seçkinlerin olduğu, devletin yerel dili meşru eğitim ve yönetim dili olarak kabul

17 Anthony D. Smith, *Nationalism; Theory, Ideology, History*, Cambridge 2003, s. 48.

18 John Breuilly, *Nationalism and State*, Manchester 1993, s. 1, 2, 3.

19 İnternet: Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, 1991, Web: http://www.paulbrass.com/ethnicity_and_nationalism_theory_and_comparison_20230.htm 15 Aralık 2017'de alınmıştır. Brass Paul R., (1991), s.19.

20 Brass s. 19.

ettiği böylelikle yerel seçkinlerin eğitim ve iş olanaklarına kavuşmak isteyen yeni toplumsal grupları maddi ve kültürel açıdan tatmin etme olanağını tanıdığı durumlarda ortaya çıktığını söylemektedir. Brass'ın vurguladığı konulardan biri de milliyetçiliğin taşıyıcısı örgütlerdir. Örgüt sürekli olmalı lider değişiminden etkilenmemelidir. Alternatif örgütler arasında bir tanesi öne çıkmalıdır. Diğer bir deyişle örgüt liderliği yönettiği grubun kimliğini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeyi başarmış olmalıdır.²¹

Siyasal dönüşüm yaklaşımı Zazalar ve Zaza hareketi açısından değerlendirildiğinde Zaza hareketinin görece olarak başarısızlığının temel sebeplerinden biri olarak Zaza hareketi içerisinde merkezi bir yapılanmanın yokluğu olarak öne çıkmaktadır. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde Zaza hareketinin güçlenişinde siyasal dönüşümlerden daha çok toplumsal ve kültürel olguların etkisinin olduğunu da söyleyebiliriz.

1.2.3. Toplumsal-kültürel dönüşüm yaklaşımı

Toplumsal ve kültürel alanda yaşanan gelişmeler ya da değişimleri esas alarak milliyetçilik kuramlarını oluşturan Gellner, Anderson ve Hroch milliyetçilik tartışmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Milliyetçiliği siyasi birim ile milli birimin birbiri ile uyumlu olması gerektiğini savunan ilke olarak tanımlayan Gellner, milletlerin oluşumunda sanayileşme faktörünü öne çıkarmaktadır.²² İlişkilerin çok daha küçük birimlerde cereyan ettiği sanayi devrimi öncesindeki geleneksel toplumdan farklı olarak sanayi toplumunun daha eşitlikçi ve türdeş bir toplum yapısı ve eğitim sistemi gerektirdiğini bunun da milleti ve milliyetçiliği doğurduğunu söylemektedir. Bununla birlikte o, milletlerin kendiliğinden ortaya çıkmadığını milliyetçilikler tarafından geçmişin dönüştürülmesi, geleneklerin icat edilmesi ve yüksek kültürün dayatılması şeklinde meydana getirildiğini ifade etmektedir.²³

Gellner, milliyetçiliği yaratan süreçte, okuryazarlığın ihtiyaç haline gelmesi ve okuryazarlıkla standart bir kültürün üretilmesini merkezi bir yere koymaktadır. Ona göre okuryazarlık hem özgül rollerden kurtulmak hem de bağlamdan bağımsız iletişime girmek için hayatidir. Kitleleşmiş okuryazarlık standartlaşmış bir yazı dilinde mümkün olmalıdır ve doğrudan üstlenemese bile sadece devletin üstesinden geleceği bir kitleleşmiş eğitim sayesinde gerçekleştirilmektedir. Ona göre devletle bütünleşmiş yazılı anadile dayanan

21 Özkırımlı, s. 135- 138

22 Ernest Gellner, *John Bruily'nin sunuşuyla Uluslar ve Ulusçuluk*, Çeviren Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul 2006.

23 Gellner, s.137-141

standart bir kültüre erişme yolunda yapılan baskı, ulusları yaratan şeydir. Ulusal kimliğin doğal olduğu duygusu sanayi toplumunda devletin nüfusun ve kültürün bu karşı konulamaz bir araya gelişinin bir ifadesidir.²⁴

Genel olarak değerlendirildiğinde Gellner'in milliyetçilik yaklaşımının devletli milletler için açıklayıcı olsa da etnik hareketler için çok kullanışlı olmadığı açıktır. Ancak Gellner'in ortak kültür, standartlaşmış yazı dili gibi vurguları, başarılı etnik hareketlerin de ortak noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaza hareketinin de ortak kültür yaratma, standart yazı dili oluşturma gibi konularda gayret içinde olması bu nedenle şaşırtıcı değildir. Bu bağlamda Zazacanın alfabe sorunu konusundaki problemin çözülmesi için Bingöl, İstanbul ve Diyarbakır Zaza derneklerinin toplantı yapması dikkat çekmektedir.²⁵ Geleneksel toplum ilişkilerinin hâkim olduğu dönemde Zaza kimliğinin çok fazla öne çıkmaması da dikkat çekmektedir. Bu dönemde Zaza kimliğinin ortaya çıkmasına sebep olabilecek unsurlar da bulunmamaktadır. Kırsaldan kente göçle birlikte geleneksel toplumun bağları anlamını yitirmiş kentte Zaza kimliği ortaya çıkabilmiştir.

Milliyetçilik tartışmalarında çığır açan araştırmacılardan biri de hiç şüphesiz Benedict Anderson'dur. Anderson milleti hem egemen hem sınırlı olacak şekilde hayal edilmiş siyasi topluluk olarak tanımlamaktadır. Hayal edilmiş milletin "sınırlı" olduğunu çünkü ne kadar büyük olursa olsun bir sınır içinde tahayyül edildiğini ve asla tüm insanlığı kapsayacak kadar büyük olmadığını altını çizer. Son olarak milletin egemen olarak hayal edildiğini Tanrıya tabi olacaklarsa bile bu tabiiyetin doğrudan tanrıya ait olacağı bir özgürlüğün rüyasını gördüğünü ifade etmektedir.²⁶

Anderson bu hayali cemaatin oluşmasında kültürel alanda yaşanan değişimleri öne çıkarmaktadır. Ayrıca, yeni ulusal toplulukların hayal edilebilirliğine asıl olumlu etkide bulunan unsurları, yeni bir üretim ve üretim ilişkileri sistemi (kapitalizm), bir iletişim teknolojisi (Matbaa) ve insanlığın mahkûm olduğu dilsel çeşitlilik arasındaki, belki de rastlantısal ama altüst edici etkileşim olduğunu ifade etmektedir.²⁷ Anderson yayın dillerinin; konuşulan halk dillerinin üzerinde bir düzeyde birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratılması, kapitalist yayıncılık ile dile yeni bir sabitlik kazandırılması, halk

24 Gellner, s. 31

25 İnternet: *İstanbul Zaza-Der Faaliyet Raporu 2014-2017*, 2018, s. 26 <http://zazader.org/wp-content/uploads/2019/01/2017FAL%C4%B0YET-RAPORU-1-compressed.pdf> 26 Nisan 2019 tarihine alınmıştır.

26 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: 2011, s. 20-22

27 Anderson, s. 58

dillerinden farklı iktidar dili yaratılması şeklinde üç önemli fonksiyonunun olduğunu ifade etmektedir. Dildeki sabitlik ise uzun vadede öznel millet kavramları için son derece merkezi rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulunmaktadır.²⁸

Anderson'un yaklaşımının Zaza kimliğinin incelenmesi açısından oldukça elverişli unsurlar içerdiği görülmektedir. Hayal edilebilir ve sınırlı bir topluluk olarak "Zaza"ları var eden süreçte iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin büyük etkisi bulunmaktadır. Nasıl matbaa ortak bir kültürün oluşmasına yardım ederek milletlerin ortaya çıkışına kaynaklık etmişse, son otuz yılda Zazaları görünür kılan kasetler, TV yayınları, internet siteleri de benzer etkiyi oluşturmuştur. Zazaca ürünler hayal edilebilir bir Zaza kimliğini ortaya koymuş ve Zazacadaki sabitlik Zazalar arasındaki kadimlik duygusunu beslemiştir. Diğer taraftan yeni medya imkânlarının mümkün kıldığı sesli, yazılı ve görsel materyaller Zaza kimliğini var eden sürece zemin oluşturmuştur. Bir anlamda Anderson'un 'Matbaa' ile ilişkilendirdiği süreç Zazalar açısından kayıt teknolojisi ve 'dijital ortam' olarak yaşanmıştır.

Geç uluslaşan Doğu Avrupa halkları üzerine çalışan önemli milliyetçilik kuramcılarında biri olan Çek Miroslav Hroch ilk olarak millet inşa sürecinin burjuvaların pazar yaratma amacına indirgenemeyecek bir süreç olduğunu ve milletin, feodal toplumun zümrelerinden kapitalist toplumun vatandaşına geçiş sürecinin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Hroch milletlerin oluşumunun her yerde aynı olmadığını altını çizerek ortaçağdan beri varlığını sürdüren İspanya ve Fransa gibi devletlerin yanında oluşumunu çok daha sonra tamamlamış grupların var olduğunu ifade etmektedir. Her iki grubun da farklı millet oluşum süreci yaşadıklarını vurgulamaktadır.²⁹ Hroch temel olarak egemen olmayan etnik grupların milli hareketlerini incelemiştir. Hroch egemen olmayan milletleri küçük milletler olarak da adlandırmakta ve küçüklüğü sayısal bir kavram olarak değil egemen olmayan millet olarak kullanmaktadır. Ona göre egemen olmayan etnik gruplar; kendi soylu zümresi ya da hâkim sınıflarının olmaması, devletlerinin yokluğu, kendi dillerindeki edebiyat geleneğinin eksik ya da kesintiye uğramış olması gibi hususlarda Fransa ve Portekiz gibi millet-devletlerden farklılık göstermektedir.³⁰ Hroch bir başka çalışmasında ise küçük milletlerin, varlığı aşikâr olan

28 Anderson, s. 58-62

29 Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Translated by Ben Fowkes, Cambridge: 1985, s. 8.

30 Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe ...*, s.11

millet-devletlerden farklı olarak etnik toplulukta başlayan milli hareketlerle oluşumunu tamamladığını söylemektedir.³¹

Hroch, millet oluşumu sürecinin kendiliğinden olmadığını ‘milletin’ uyandırılması gerektiğini bunun ise milli hareketler tarafından yapıldığını söylemektedir. Bu uyandırma işi ise öncüler olarak adlandırabileceğimiz grup tarafından yapılmaktadır. Bu grup aynı zamanda milli hareketin başlatıcılarıdır. Etnik grubun tahsilli üyelerinden oluşan bir grup er ya da geç kendi gruplarının da millet denilen kategoriye ait olduğu sonucuna ulaşmışlar, bilinçsiz bu milleti uyandırmak ve oturmuş milletlerin de onları tanımaları için tümüyle teşekkül etmiş bir milletin bütün sıfatlarını kazanmayı hedefleyen amaçlı bir faaliyet olarak milli hareket başlatmışlardır.³²

Hroch, milliyetçiliğin gelişim aşamalarını A, B ve C şeklinde üç evreye ayırmaktadır. Akademik ilgi dönemi olarak da adlandırılan A evresinde; folklor, dil ve tarih üzerine çalışan eylemciler milli bilinci uyandırma çabası içindedirler. Toplumun geniş kesimlerini etkileme şansının yakalanmadığı bu evrede siyasi talepler ya yoktur ya da sınırlı düzeydedir. Yurtsever ajitasyon dönemi olarak nitelendirdiği B evresinde ise milliyetçiliğin bir siyasal programının olduğu ve kitlelere ulaşmaya çalışıldığı dönemdir. Başlangıçta başarısız olan eylemcilerin gruba milli bilincini vermeleri ile kitlesel bir desteğin oluşturulması ile C aşamasına geçilmektedir. Diğer bir anlatımla milli hareketin gelişiminde yukarıda bahsedilen üç temel dönemi; A evresi (akademik ilgi dönemi) B evresi (yurtseverlik ajitasyonu dönemi) ve C evresi (milli hareketin kitleselleşmesi) olarak da özetlenebileceğini söylemektedir.³³

Milli hareketlerin A evresini başlatanların, çoğu zaman entelektüellerden oluşan bir grup olduğunu ve bu grubun ezilen milletin, dili kültürü ve tarihinin incelenmesine tutkulu bir ilgiye sahip olduklarını vurgulamaktadır. Ancak bu insanların geniş çaplı herhangi bir toplumsal etkiye sahip olmadıklarını; hatta kısmen toplumdan yalıtılmış olmaları, kısmen bunun bir yararı olacağına inanmadıklarından yurtsever nitelikli bir ajitasyon faaliyetine dahi başlamaya yeltenmediklerini söylemektedir. Bu dönemde genellikle bir ajitasyon başlamış olsa dahi örgütsel temelden yoksun münferit düzeyde yaşadığını ifade etmektedir.³⁴

31 Miroslaw Hroch, “Writing National History For Small Nations, Writing national history for small nations”, *Studies on National Movements (SNM)*, 1, 7-16., 2013. s. 7.

32 Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe ...*, s. 11

33 Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe ...*, s. 23

34 Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe ...*, s. 22.

Milli hareketlerin tayin edici döneminin B evresi olduğunu Milli ajitasyonun bu evresinde itici gücün, ilgi alanı ülkenin antikitesi, dili ve kültürüyle mahdut oluşundan memnun olmayan ve halk arasında milli bilincin yaygınlaştırılmasını görev olarak benimsemiş bir grup yurtsever olduğunu belirtmektedir.³⁵ Ona göre millet oluşumunun ilk aşaması milli ajitasyon dönemidir. Milli ajitasyon o zamana değin çeşitli farklı kimlikleri (bölgesel, aristokratik, hanedanlık kimliği gibi) kabul etmiş bir çevrede milli kimliğin yayılması çabası olarak tanımlamaktadır. Hroch milli ajitasyona başlama kararının, bilinen bütün örneklerde eski ilişkilerin az ya da çok altüst olduğu eski değerlerden kuşkuya düşüldüğü siyasi iktidarın eski dini meşruiyetine meydan okunduğu bir dönemde eski rejimin kriz koşullarında verildiğini ifade etmektedir. Bu kriz dönemlerinde yönetici elitlerin eski rejimin bu krizine sistemli bir modernleşme çabasıyla karşılık verdiğini bunun da mevcut ilişkileri daha da bozarak milli harekete daha elverişli koşullar oluşturduğunu, mevcut ilişkilerin biraz daha bozulmasına yol açarak kimliğin daha da parçalanmasına sebep olduğunu söylemektedir. Eski meşruiyetin ve eski sistemin değerlerinin zayıflamasının ise belirli bir görüş açısı ve eğitime sahip olanlarınca algılandığını onların da milli ajitasyona başladıklarını ifade etmektedir. B evresini ise milli canlanışın gelişiminin kitleleşme evresi olan (C evresi) ile takip etmektedir.³⁶

Hroch, milli hareket mensuplarının sınıfsal yapısını da incelemiştir. İncelediği 9 ülkedeki (Çek, Norveç, Bulgar, Fin, Eston, Litvan, Slovak, Flaman, Dan) milli hareket mensuplarından katılımları 1- Eski hakim sınıf ve toprak sahipleri 2- Tüccarlar ve girişimciler 3- Zanaatkarlar, 4- Serbest meslek, 5-Memurlar, 6- Alt sınıf ruhban 7- Öğretmenler, 8- Öğrenciler, 9- Köylüler, 10- Ücretli emekçiler başlıklarında analiz etmektedir.³⁷ Gözlemlerine göre B evresinde eski hâkim sınıfın katılımı çok zayıf olup bu evrede en kalabalık grup genellikle entelijansiyadır. Ancak, B evresinde hiçbir sınıf ya da toplumsal grubun milli hareket için yeri doldurulamaz bir bileşen olmadığını da altını çizmektedir.³⁸

Hroch, milli hareket içerisinde bazı grupların nispi olarak ağırlığı olduğunu da tespit etmiştir. İncelediği örneklerin çoğunda zanaatkârlarla tüccarların önemli ağırlığı olduğunu ve bütün örneklerde yer aldıklarını belirtmekte-

35 Hroch, *Social Preconditions of National Revival In Europe ...*, s. 22

36 Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011. s. 50-51

37 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 202.

38 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 274

dir.³⁹ Kayda değer sayıda bulunan bir diğer grup olan öğretmenlerin sadece sayı olarak değil etki olarak da büyük önemlerinin bulunduğunu da vurgulamaktadır. Ruhban sınıfın kilise farklılıklarından etkilense de genel olarak başlangıç evrelerinde milli hareket içerisinde daha yüksek oranda temsil edilirken sonraki aşamalarda oranlarının azaldığını belirtmektedir. Serbest meslek mensupları ise çoğu milli harekette temsilcileri bulunsa da hiç birinde çok büyük sayılarda yer almamaktadırlar. Milli hareketlerin çoğunda değişen düzeylerde de olsa memurlardan katılımların olduğunu ancak memur tabakasının küçük milletlerin milli hareketlerinin içinde oynadığı role ilişkin yargıda bulunmanın zor olduğunu da dile getirmektedir. Hroch, köylülerin çoğu örnekte milli hareketin ilerleyen aşamalarında milli harekete dâhil olduklarını belirtmektedir. Öğrencilerin ise kalıcı bir statü olmamakla birlikte bazı milli hareketlerde önemli unsur olabildiklerini söylemektedir.⁴⁰

Hroch, milli hareketlerin coğrafi dağılımına ilişkin de tespitler yapmaktadır. Milli hareketlerde kentlerde yaşayanların kırsalda yaşayanlara göre genelde daha hızlı biçimde yurtsever saflara katıldığını söylemektedir. Ayrıca iletişim imkanları daha gelişkin bölgelerdeki katılımın da yüksek olduğunu belirtmektedir. Hroch toplumsal bakımdan daha hareketli güçlü iletişim bağlantılarına sahip kesim arasında uyanışın daha güçlü olduğuna ilişkin genellemeye de ulaşmaktadır.⁴¹

Genel olarak değerlendirildiğinde Hroch'un yaklaşımı Zaza kimliğini ve Zaza hareketini anlamak açısından çok kullanışlı unsurlar barındırmaktadır. İlk olarak Hroch, karşılaştırılabilir bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Hroch, etnik hareketleri, harekete katılanların sosyal sınıfları, meslekleri, geldikleri coğrafya gibi somut verilere dayanarak karşılaştırmıştır. Zaza hareketi de benzer kriterler esas alınarak incelenebilir konumdadır. Ayrıca Hroch sadece devletli milletleri değil devletleşmemiş etnik hareketleri de incelemiştir. Böylelikle diğer örneklerle Zazaların yaşadığı tecrübenin karşılaştırılması mümkün olabilecektir. Bu karşılaştırma yöntemi ile Zaza kimliğinin hangi aşamada olduğu belirlenebilecek gelecekte alacağı şekle ilişkin tahminde bulunmak mümkün olabilecektir.

Öte taraftan; Hroch'un incelediği "milli hareketlerden" mücadele tecrübesi Zaza hareketine çok fazla benzeyen örnekler de bulunmaktadır. Özellikle Zazaların Kürt kimliği ile kurduğu ilişkinin çok benzerini yaşayan Litvanya

39 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 210.

40 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 201-236.

41 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 280.

örneği (Polonya hareketinin parçası olup ondan ayrışması yönüyle) Zaza hareketini anlamada Hroch'un yaklaşımını daha anlamlı hale getirmektedir.

1.2.4. İnşacı Yaklaşım

Modernist yaklaşım içerisinde öne çıkan alt yaklaşımlardan biri de inşacı bakış açısıdır. İnşacı bakış açısında milletler ve milliyetçiliğin tamamıyla modern olduğu vurgulanmakta ve milletlerin inşa edilmiş sosyal yapılar olduğu iddia edilmektedir.⁴² Bu yaklaşımı öne çıkaran en önemli şahsiyetlerden biri de E. J. Hobsbawm'dır. Hobsbawm milletleri tanımlamak için nesnel ve öznel tanımların yetersiz olduğunu, analitik düzlemde milletlerin milliyetçilikten önce gelmediğini ve milletlerin modern bir olgu olduğunu belirtmektedir.⁴³ Hobsbawm, İtalya kurulduğunda 1861 yılındaki meclisin ilk oturumunda D'azeglio'nun "İtalya'yı yarattık şimdi sıra İtalyanları yaratmakta" sözünü aktararak milletlerin inşa edilen bir olgu ya da icat edilen bir gelenek olduğuna ilişkin yaklaşımına bir kanıt getirmektedir.⁴⁴

Hobsbawm, dil, etnik köken ya da din gibi ön milli bağların etkisini de yok saymamaktadır. Bununla birlikte bunların da icat edilebildiği kanısındadır. Örnek olarak modern dönemde verili olduğu düşünülen milli dillerin bile bazen tamamen ya da kısmen icat edilmiş olabileceğini söylemektedir.⁴⁵ Ayrıca etnik kökenin modern milliyetçilikle bir bağının olduğunu da kabul etmektedir. Bununla birlikte etnik kökenin Kore ya da Japon örneğinde olduğu gibi bir devlet geleneği ile birleştirilmediği sürece etkili olamadığını vurgulamaktadır.⁴⁶

Zazalar konusunda Hobsbawm'ın yaklaşımı kullanılışlı ögeler barındırsa da Zaza kimliği ve hareketini anlamakta yetersiz kalmaktadır. Bunda Hobsbawm'ın ergin milli hareketleri anlamaya odaklanmasının büyük etkisi bulunmaktadır. Hobsbawm'ın yaklaşımı gelişme aşamasının başında olan Zaza hareketini tam manasıyla açıklayacak bir yapıda olmadığını söylemek hata olmayacaktır. Bununla birlikte, Hobsbawm'ın işaret ettiği üzere Zaza kimliği gerçek insan ilişkilerinin zayıfladığı modern dönemde ön milli bağların üzerine inşa olmaya başlamıştır. Zazalar için en önemli ön milli bağ ise dil yani Zazaca olmaktadır. Bu bağlamda millet oluşumunda dilin önemini vurgulayan Hobsbawm'ın Zaza grubunun en temel çıkış noktasını tespit ettiği

42 Smith (2003), s. 48

43 Eric John Ernest Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit ve Gerçeklik*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul 1993, s. 23.

44 Charles L. Killinger, *The History of Italy*, Westport/Connecticut 2002, s. 1.

45 Hobsbawm, s. 73

46 Hobsbawm, s. 64-65

söyleyebiliriz. Hobsbawm milliyetçilik ideologlarına göre dilin bir milletin ruhu olarak görüldüğünü ve gün geçtikçe daha fazla milliyetin can alıcı kriteri haline geldiğini söylemektedir.⁴⁷

1.3. Etno Sembolcü Bakış Açısı

Etno-sembolcülük; milliyetçilik çözümlerinde etnik geçmişe ve kültüre ağırlık veren kuramları nitelendirmek için kullanılmaktadır. Premordializmi reddeden, modernist açıklamaları yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson gibi etno-sembolcüler, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya çalışmışlar, bir tür 'orta yol' bulma çabalarıyla kuramlarını oluşturmuşlardır. Etno-sembolcülere göre milletlerin gelişim süreci geniş bir zaman dilimi içinde ele alınmalıdır, çünkü modern milletlerin doğuşunun etnik geçmişlerini dikkate almadan açıklamak mümkün değildir. Bu kuramcılar modern milletlerin yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillendiğini söylemektedirler. Geçmişten gelen mitler, semboller, töreler bu günün milliyetçiliklerinin içeriğini belirlemektedir diyerek her ne kadar premordialistlere yaklaşımlar da milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu öne çıkararak onlardan ayrılmaktadırlar.⁴⁸

Etno-sembolcü yaklaşım içinde yer alan John Armstrong değişen üyeler veya katılımcılara rağmen etnik sınırların çoğunlukla sağlam kaldığını bunun ise mitler ve semboller sayesinde mümkün olabildiğini söyleyerek mitlerin ve sembollerin etnisitenin varlığı açısından hayati olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca etnik kimliğin temel olarak içerdiklerinin özellikleri ile değil yabancılar ya da dışardakilerle karşılaştırılarak oluşturulduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

Etno sembolcülerin en üretkenlerinden biri olan Anthony Smith milletlerin müstakil semboller, hatıralar gibi öğelerle örülmüş etnik çekirdekler etrafında oluştuğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Smith, sembollerin kişinin grupla iletişim kurmasını sağladığını, milli sembollerin gelenekler ve seremonilerle duygusal bağı güçlendirdiğini ifade etmekte ve topluluğun tarihi, mitleri ve dilinin üyelerinin zihinlerinde etnik milletin kristalleşmesini sağladığını belirtmektedir.⁵¹

47 Hobsbawm, s. 124.

48 Özkırımlı, s. 202, 203, 204

49 John Alexander Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Budapeşte 1995, s. 3- 5.

50 Anthony D. Smith, *National Identity*, London 1991, s. 20-23.

51 Smith, *National Identity*, s.16, 17

Etno-Sembolcü yaklaşım Zaza kimliğini anlamak açısından önemli avantajlar sağlamaktadır. Zaza kimliği; Zaza dili, Zaza bayramları, Zaza tarihsel şahsiyetleri, Zazaca dini ritüeller gibi sembolik unsurlarla diğer kimliklerden ayrılmaktadır. Diğer taraftan Zaza hareketi de etnik köklere vurgu ile mit ve ritüeller gibi sembolleri öne çıkarmasıyla Zaza kimliğinin oluşumuna katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İstanbul Zaza Derneği'nin Zaza bayramlarını kutlama gayreti dikkat çekicidir.⁵²

2. ZAZA KİMLİĞİ VE ZAZA HAREKETİ

Zaza kimliğinin esas olarak Zazaların kendini nasıl tanımladığı veya Zazaların dışarıdan başkalarınınca nasıl tanımlandığı şeklinde iki boyutu bulunmaktadır.⁵³ Bir başka anlatımla Zaza kimliğinin objektif ve sübjektif unsurları bulunmaktadır. Zaza kimliğinin sınır taşları olarak tasvir edilebilecek Zazaları ötekilerden ayıran dil gibi unsurlar Zaza kimliğinin objektif yanını oluştururken Zazalık bilinci sübjektif unsuru teşkil etmektedir. Zaza kimliğinin sübjektif unsuru olarak Zazalık bilinci devamlı olarak yeniden inşa edilmektedir. Bu inşa sürecinde ise Zaza kimliği bir tür mücadele içinde olduğu diğer etnik veya ulusal kimliklerle de rekabet etmektedir.

Zaza hareketi ise Zaza kimliğinin Zaza toplumunda uyanması ve güçlenmesini hedefleyen, Zaza varlığının korunması için çalışan kişi ve kurumları kapsamaktadır. Zaza hareketi için Zaza kimliği Zazalar arasında uyandırılması ve güçlendirilmesi gereken kimlik, ruh veya bilinçtir. Bu anlamda Zaza kimliği ve Zaza hareketi arasında çok güçlü bir bağ ve ilişki bulunmaktadır. Zaza hareketi Zaza kimliğinin Zaza toplumunda yaygınlaşmasında öncü konumundadır. Zaza hareketi mensupları bu kimliğe ulaştıkları gibi diğer Zazalarda da bu kimliği güçlendirme gayreti içerisindeyler.

Zaza hareketini oluşturan Zaza aydın ve aktivistleri farklı örgütlenmeler ve tüzel kişiliklerle de faaliyet gösterme gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Avrupa'da başlayan dernekleşme ve örgütlenme faaliyetleri 2011 yılından itibaren Türkiye'de de başlamıştır. 2011 yılında İstanbul'da kurulan Zaza Derneğinin akabinde diğer il ve ilçelerde de Zaza dernekleri kurulmuştur. Ayrıca, kuruluşunu tamamlamış bir siyasi parti de bulunmaktadır. Dernekler Zaza faaliyetlerini organize etmek, Zazaca kurslar vermek, Zazalar ve Zazaca

52 *İstanbul Zaza Derneği Faaliyet Raporu*, s. 3.

53 Krisztina Kehl-Bodrogi, "Kurds, Turks, Or a People In Their Own Right? Competing Collective Identities Among The Zazas", *The Muslim World*, Vol. LXXXIX.N O. 3-4 July-October, 1999, s. 439-454.

ile ilgili konularda basın açıklamaları yapmak gibi faaliyetlerle Zaza kimliğini güçlendirmeye gayret göstermektedirler.

Zaza aydınları ve aktivistlerinin Zaza kimliği algısında Zaza dili, Zaza kültürü, Zaza tarihi veya Zaza kişiliği gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Bu unsurlardan en fazla öne çıkanı ise Zaza dilidir. Görüştüğümüz tüm Zaza aydınları ve aktivistleri Zazacayı Zaza olmanın temel unsurlarından biri olarak belirtmişlerdir. Diğer bir deyişle, Zazaları var eden temel şeyin dil olduğu yaklaşımı öne çıkarılmıştır. Görüştüğümüz Zaza Halk Partisi aktivisti; “*Hangi dili konuşuyorsan osun. Biz Zazaca konuşuyoruz. Zazaca bizim anadilimizdir.*” diyerek Zazaca ile Zaza kimliği arasında birebir ilişki kurmuştur.⁵⁴

Zazaları diğer gruplardan ayıran onun sınırlarını belirleyen temel unsur dil olarak öne çıkmaktadır. Bir anlamda Zazaca, Zaza kimliğinin sınır işaretleri olarak algılanmaktadır. Zazaca dergi çıkaran bir başka Zaza aydın ve aktivisti ise; “*Zazalarla komşu halklar arasında çok büyük dinsel, kültürel ve sosyal farklar yoktur. Onları açık olarak diğer gruplardan ayıran tek fark dildir.*”⁵⁵ şeklinde Zazacanın Zaza kimliğinin temelini oluşturduğu ifade edilmiştir.

Dernek yöneticiliği yapan bir başka aktivist ise; hayatının ilk evresinin geçtiği Siverek’te Kürtçe, Türkçe, Zazaca ve Arapça konuşulmasının kendisinde Zaza bilincinin uyanmasını sağladığını ifade etmektedir.⁵⁶ Bu bağlamda çevrede farklı dillerin konuşuluyor olmasının Zazacanın temel kimlik kodu olarak öne çıkmasına katkı sağladığı görülmektedir.

Zaza kimliği konusunda öne çıkarılan bir başka husus ise tarihtir. Görüşmeciler Zaza tarihini Zazaları diğerlerinden ayıran bir diğer unsur olarak öne çıkarmaktadırlar. Özellikle Zaza kimliğinde tarih olgusu Zazaları Kürtlerle bağlamak isteyenlere karşı bir argüman olarak kullanılmaktadır. Dernek yöneticisi olan bir aktivist Kürtlerle ortak tarihsel birlikteliklerinin olmadığını, savaşlarda farklı cephelerde yer aldıklarını Şeyh Sait ve Dersim’de Zazalarla Kürtlerin farklı taraflarda yer aldığını söylemiştir.⁵⁷

Zaza kimliğini diğer kimliklerden ayıran unsurlar olarak kişilik karakteri ve kültürü de öne çıkaran yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bir dernek yöneticisi; “*Zazaları komşularından ayıran belli bazı karakter unsurları vardır. Örnek olarak kavga Zazalarda meydana yapılmaz, Zaza kadını sadece evini değil evi-*

54 8 Numaralı kaynak kişi ile 6 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

55 3 Numaralı kaynak kişi ile 8 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

56 11 numaralı kaynak kişi ile 29 Nisan 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

57 10 Numaralı kaynak kişi ile 7 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

nin önünü de temizler, Zazalarda liderlik ruhu vardır gibi."⁵⁸ diyerek Zazaların farklı kişilik ve karaktere sahip olduklarını belirtmektedir. Bir diğer aktivist ise özellikle Zazalarla Kürtler arasında kültürel ve coğrafi farklar olduğunu ifade etmiştir. Zazaların genelde dağlarda yaşarken Kürtlerin daha düzlük bölgede yaşadığı, Zazalarda sac ekmeği ağırlıklı iken Kürtlerde tandırın öne çıktığını, Zazalarla Kürtlerin kültürel olarak farklı olduklarını belirtmektedir.⁵⁹

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Zaza aydın ve aktivistlerinin Zaza kimliği algısında Zazaları diğerlerinden ya da ötekilerden ayıran unsurlar olarak Zaza tarihi, Zaza dili, Zaza kültürü, Zaza kişiliği gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Özellikle Zaza dili bu kriterler arasında en fazla öne çıkarılan husus olmaktadır.

2.1. Zaza Etnik Kimliğinin Tarihsel Gelişimi ve Zaza Kimliğini Oluşmasını Etkileyen Koşullar

Zaza kimliğinin tarihsel gelişimi geleneksel ve modern dönem olarak ikiye ayrılmaktadır. Zazalar geleneksel dönemde kimliklerine ilişkin bir sorgulama içinde olmamışlar geleneksel tanımlamalarla kendilerini ifade etmeye devam etmişlerdir. Bu dönem içerisinde kimlikler temel olarak sosyal grup, dil ve din farkları üzerine inşa edilmektedir. Geleneksel dönemde dinsel ve dilsel farklılıkları aşan etnik veya milli kimliklerin etkili olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaza kimliğinin geleneksel dönemi 1980'li yılların başlarına kadar devam etmiştir. Her ne kadar Zaza olarak nitelendirilen ve Zazaca konuşan bir toplumsal kategori hep var olsa da ayrı bir Zaza kimliğini savunan bir oluşumun bulunmadığı görülmektedir.

Modern dönemde ise Zazaların karşı karşıya kaldıkları sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik gelişmeler sonucunda Zaza kimliği ortaya çıkmıştır. Bu kimlik oluşumu aynı zamanda Zazalara ilişkin söyleyecek sözü olan bir Zaza hareketinin ortaya çıkışı ile de ilişkilidir. Zaza hareketini oluşturan yeni aydın sınıfı önce kendi kimliğinin farkına varmış ardından Zazaları uyandırma gayreti içerisinde olmuştur.

Geleneksel dönemden modern döneme geçiş ile birlikte; aşiret, bölge ve mezhep/tarikat/dini kimliklerin etkisi zayıflamış diğer etnik/ulus kimliklerinin cazibesi artmıştır. Modernliğin öne çıktığı bu dönemde Zazalar arasında Kürt ve Türk milliyetçileri çıkmış ve onlar bu hareketler içerisinde öne çıkan eylemciler olmuşlardır.

58 2 Numaralı kaynak kişi ile 25 Haziran 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

59 6 Numaralı kaynak kişi ile 5 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

Zaza kimliğinin oluşması ve Zaza etnisitesinden bir grup Zaza aydınının “Zazalıklarının” farkına varmaları, kendiliğinden olmamış bir dizi gelişmeler neticesinde olabilmiştir. Zaza aydınlarını Zaza kimliğine götüren süreç aşama aşama onları geleneksel kimlik kodlarından alıp Zaza kimliğine yönlendirmiştir. Diğer bir ifade ile Zaza kimliğinin oluşma sürecinde Zaza aydınları kendilerine sunulan yeni kimlik kodlarını sorgulamış daha sonrada Zaza kimliğine veya Zaza bilincine ulaşmışlardır. Ayrıca, Zaza kimliğinin gelişimi bir örnek olmamış kimliğin oluşumu coğrafi olarak da farklılık arz etmiştir. Özellikle Türkiye ile diaspora arasında Zaza kimliğinin gelişiminde dönemsel ve yoğunluk farklılıkları da gözlemlenmektedir.

Diğer taraftan geleneksel dönemdeki tanımlamalar ve etnik kategoriye ilişkin bilinç de Zaza kimliğinin oluşmasına etki etmiştir. Özellikle Avrupa'ya göç eden sol siyasi gruplar arasında faaliyet gösteren Zazalarda bu etki dikkat çekmektedir. 12 Eylül Darbesi sonrasında 1981 yılında Fransa'ya sığınmak zorunda kalanlardan biri olan Zaza dernek yöneticisi, sığınma görevlisinin etnik kimliğine ilişkin, “Türk müsün veya Kürt müsün?” sorusuna; “*Aleviyim ve Zaza'yım şeklinde cevap verdim. Görevli bana Zaza nedir diye sordu ve beni araştırmaya zorladı. Böylelikle Zaza konusunu daha fazla öğrenmek durumunda kaldım. Şehir kitaplığında farklı kitaplar okudum. (Sığınma bürosundaki görevli) Kadına bilgi götürdüm. Böylelikle onlar Zazalardan haberdar oldular. Zaza adıyla başka insanların da sığınması mümkün oldu.*”⁶⁰ şeklindeki cevabı geleneksel kimlik kodundaki bilincin modern dönemdeki Zaza kimliğine ulaşmasına etki ettiğini göstermektedir.

Zaza kimliğini doğuran sebeplerin büyük ölçüde Türkiye'de ve dünyada son 50-60 yılda yaşanan dönüşümler ve hadiselerle ilişkili olduğu görülmektedir. Bu dönem içerisinde insanlar geleneksel ortamlarından kopmak zorunda kalmışlar ve yeni ortamlarında karşılaştıkları yeni koşullar onları Zaza kimliğine yönlendirmiştir. Bu anlamda göçün özel bir önemi bulunmaktadır. Genel olarak kırsal alanda yoğunlaşmış Zaza toplumunun önemli bir kısmı son 60 yıl içerisinde geleneksel yaşam alanlarını terk ederek farklı sosyal ve kültürel ortamlarla yüz yüze gelmiştir. Köyünde yerel adlandırmalar ile kendilerini tanımlayan Zazalar gittikleri yerlerde yeni kültürlerle ve tanımlamalarla muhatap olmuşlardır. Örneğin ilinde Hayderanlı-Kırmanc, Tavs-Zaza ya da Bucak-Dimili olarak adlandırılan bir kişi gittiği yerlerde Türk, Kürt, Sosyalist gibi daha üst kimliklerle karşılaşmış bunlardan birini veya birkaçını tercih etmek durumunda kalmıştır.

60 23 Numaralı kaynak kişi ile 10 Nisan 2018 tarihli görüşme notundan.

Yaşadıkları göç olgusu ile geleneksel toplum yapısından uzaklaşmak zorunda kalan Zazalardaki özlem duygusu da Zaza kimliğini uyandıran etkilere biri olmuştur. Zazaca dergi çıkaran kaynak kişi; “*Liseye başladığımda ilk defa gurbetlik duygusu yaşadım. Bu gurbetlik duygusu bende Zazalığı keşfetmeme sebep oldu. Zazaca şiirler yazmaya başladım.*” ifadesi ile gurbetlinin Zaza kimliğine yönlendirdiğinden bahsetmiştir.⁶¹ Benzer şekilde Almanya’ya gitmek zorunda kalan Zaza şair Berfin Jele’nin Zazaca yazma serüveni Türkiye’de bırakmak zorunda kaldığı çocuklarını ana dilinde arama özlemiyle başlamış, çocuklarına kavuştuktan sonra da ana diline kavuşmamanın hasreti ile şiir yazmaya devam etmiştir.⁶²

Göç olgusu ile farklı yörelerden Zazalar aynı dili konuştuğunu fark ederek Zaza kimliğine ulaşmışlardır. Örnek olarak Dersimde kimliğini Alevilikle özdeş gören bir Zaza, Türkçe konuşan Alevilerden farklı olarak kendini Zaza olarak nitelendiren Alevilerin de varlığını göç sayesinde fark etmiştir. Aynı dili konuşan ve kendini geleneksel olarak da Zaza olarak tanımlayan Sünni Zazaların ve Alevi Zazaların varlığının fark edilmesi ile bir üst Zaza kimliğinin de temeli atılmıştır. Öğretmen okulunda farklı yörelerden Zazalarla karşılaşan Zaza aydın ve aktivisti kaynak kişi bu dönüşümü yaşadığını belirtmişti.⁶³ Bu bağlamda farklı yörelerde görev yapmış farklı Zaza toplumları ile karşılaşmış Zazaların Zaza kimliği konusunda önder olmaları dikkat çekmektedir. Örnek olarak Çermik’li Pamukçu’nun Tunceli Ovacık’ta görev yapması dikkat çekmektedir.⁶⁴

Genel olarak Zaza kimliğinin oluşması için şartlar göç olgusu ile ortaya çıksa da Zaza kimliğinin ortaya çıkması Zazaların geleneksel coğrafyalarını terk ettikleri ilk dönemde mümkün olmamıştır. Zaza kimliği oluşumu bir kısım Zaza aydınının ikinci defa göçü veya kopuşu ile mümkün olmuştur. Geleneksel Zaza toplumundan birinci kopuşu gerçekleştiren Zaza aydınları özellikle sol çevreler içerisinde muhalefeti ve sorgulamayı öğrenmişler ve bu paralele evrensel bir kimlik kodu geliştirmişlerdir. Zaza aydınları 12 Eylül sonrasında Avrupa’ya göçtüklerinde ise ikinci kopuşu yaşamışlar ve kendilerinin için-

61 3 Numaralı kaynak kişi ile 8 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

62 İnternet: Haydar Karataş, Jele Berfin, “*Bir dilin yaşayıp yaşamamasına halkı karar verir*” (Berfin Jele ile Söyleşi), (10 Nisan 2015) İstanbul. Web: <http://ayrintidergi.com.tr/bir-dilin-yasayip-yasamamasina-halki-karar-verir-berfin-jele-ile-soylesi/> 26 Kasım 2018 de alınmıştır.

63 16 Numaralı kaynak kişi ile 24 Şubat 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

64 İnternet: *Ebubekir Pamukçu’nun Hayatı*, Web: <http://www.zazadilder.org/?pnun=52&pt=EBUBEK%C4%B0R+PAMUK%C3%87U%E2%80%99NUN+HAYATI> 13 Kasım 2018’de alınmıştır.

de bulunduğu ideolojik bariyerleri aşarak Zaza kimliğine ulaşabilmişlerdir. Bu bağlamda ikinci kopuşu yaşamayan Türkiye'deki Zaza aydınlarında Zaza kimliğinin oluşumunun geç yaşanması dikkat çekicidir.

Zaza kimliğinin ortaya çıkışında özellikle yurtdışına (diaspora) göçün özel bir etkisi bulunmaktadır. Zaza kimliğinin ilk olarak "diaspora" olarak adlandıracağımız Avrupa'daki Zazalar arasında uyandığı görülmektedir. Diaspora, sağladığı imkanlar ve oluşturduğu yeni şartlar nedeniyle Zaza kimliğinin oluşmasına gerekli ortamı sağlamıştır. Özellikle Avrupa'ya gelen Zazaların, Zazaca ve Zazalar hakkında yazılan bilimsel eserlere ulaşmasının kritik önemi bulunmaktadır. Avrupa'ya giden bazı Zaza aydınlarının batılı dilbilimcilerin Zazaca'ya ilişkin tasnifini öğrenmeleri onların kimlik anlayışını da temelden sarmış onları Zaza kimliğine yönlendirmiş ve onların Zaza kimliğini sahiplenmesini sağlamıştır.⁶⁵

Zaza kimliğinin ilk olarak Avrupa'ya göç eden Zazalar arasında geliştiği bilinmektedir. Çoğunlukla sol veya Kürt hareketi içerisinde yer alan Avrupa'daki Zazalar aşama aşama Zaza kimliğine ulaşmışlardır. Diğer bir deyişle Zaza kimliğinin dilsel kimlikten etnik kimliğe merhaleler halinde geliştiği görülmektedir. Arslan, aynı dili (Zazaca) konuşanların aidiyet ve kimlik meselesi ile iç içe geçmiş dil çalışmalarının Zazacanın Kürtçe/Kurmanci'den farklı olduğu tartışmaları üzerinden yürüdüğünü ve etnik farklılık üzerinden politik bir çehre kazanarak günümüze kadar geldiğini söylemektedir.⁶⁶

Zaza kimliğinin oluşmasında öncü rolü olan Ebubekir Pamukçu Türkiye'de kendini Kürt kitleleri içinde gördüğünü Stockholm'de bulunan tüm kütüphaneleri taradığını ve Zazalarla Kürtlerle ilgili farklı dillerden ne bulduysa okuduğunu, bununla yetinmeyip İsveç'in diğer kütüphanelerine ve Almanya'ya uzandığını ve okumaları sonucu Zaza kimliğine ulaştığını ifade etmektedir. Ayre ve ardından Piya dergilerinin bu uyanışı sonrasında çıktığını söylemektedir.⁶⁷

Diğer taraftan Avrupa'daki demokratik ortam da Zaza kimliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Gerek genel toplum ya da farklı grupların içerisinde farklı fikirleri savunmanın zor olduğu Türkiye'ye kıyasla Avrupa'da Zaza

65 Geoffrey Haig - Ergin Öpengin. "Introduction to Special Issue Kurdish: A critical research overview", *Kurdish Studies*, Vol. 2, No: 2, pp. 99-122, 2014, s.104, 105.

66 Zeynep Arslan, "Zazaca ve Zaza kimliğinin algılanması ve yansımaları üzerine bir tartışma", *Border Crossing*, January-June London 2018, Volume: 8, No: 1, pp. 267 - 296, s. 268.

67 Ebubekir Pamukçu, "Veda Mesajı Gibi Bir Şey", *Raştıye Dergisi*, 1991, Amor 2, İsveç 1991, s. 5

kimliği kendine yer edinebilmiştir. Zaza aydınlarından Arslan, Alevilik gibi Zazacanın da Avrupa'nın daha demokratik ortamında araştırılıp geliştirilme şansına sahip olduğunu belirtmektedir.⁶⁸

Diasporadaki bazı Zazaların 1980'lerin ortalarından itibaren Kürt hareketinden koparak Zaza kimliğine sahiplenmelerinin bir nedeni de Kürt hareketinin dönüşümü ile ilişkilidir. Türkiye'de devletin o yıllardaki genel "yasak politikası"nın da bir sonucu olarak Türkçe'nin Türkiye'deki Kürt milliyetçisi gruplar içerisinde hâkim dil olması Kürtçe ile Zazaca arasındaki farklılıkların fark edilmesini engellemiş bu dilleri konuşan birçok kişiyi farklı Kürt örgütleri altında birleştirmişti. Avrupa'ya göçle birlikte ise Kürt hareketi içerisinde Türkçe'nin geriletilmesi Kürtçenin öne çıkartılması genel bir yaklaşım haline gelmiştir. Kürtçe ile Kurmanci arasında kurulan korelasyonla Zazaca ikinci plana itilmiş Zazaca konuşanları Kürtçe öğrenme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu durum bazı Zazaların farklı grup olduklarını keşfetmesine neden olmuştur. Aynı zamanda onları Kürt hareketine karşı ayrımcılık suçlamalarına da neden olmuştur. Özellikle bazı Avrupa ülkelerinde ana dil derslerinde hangi dilin seçileceği konusu bu konudaki gerilimi daha da artırmış Zazalardaki farklı oldukları algısını güçlendirmiştir. Kürt örgütlerinin Kürtçe/Kurmanci'nin "anadil" yapılması mücadelesi bazı Kürt gruplarının Zazaların Kürtçe öğrenmeleri talebini de getirmiştir. Bu durum Zazalarda tepkiye neden olmuştur.⁶⁹

Kürt hareketinden kopuş, bireysel hikâyelerin de gösterdiği üzere çok hızlı olmamıştır. Örnek olarak ilk Zazaca gramer kitaplarından birini yazan Selcan, 1980'lerde Kürt hareketi içerisinde aktif faaliyet yürütmüş ve Paris Kürt Enstitüsünün yayınladığı Hevi dergisinde yazdığı makalede Zazacayı Kürtçenin bir lehçesi olarak tasnif etmiştir.⁷⁰ Ancak sonraki yıllarda büyük bir dönüşüm geçirerek Kürt milliyetçilerinin Zaza tezini terk ederek Zazacayı bağımsız bir dil olduğunu söylemeye başlayacaktır. Selcan; dönüşüm sürecinde bilim mi, ideoloji mi çelişkisini yaşadığını, Zazacayı inceleyerek ayrı dil olduğu sonucuna varan meşhur İrani dilbilimcilerden Oskar Mann ve Karl Hadank'ı ideoloji gereği tereddütle karşıladığını, çünkü tespitlerinin, etkisinde olduğu Kürt milliyetçi ideolojisine ters düştüğünü, sonraki yıllarda Kürt örgütlerinin Zaza halkının ulusal ve kültürel kimliğini kararlı olarak yok

68 Zeynep Arslan "Yeni Bir Zazaca Yazılı kaynak Daha Kütüphanelerin Raflarında Yerini Alıyor... 'Gulvang U İtîqatê Kırmançu' Çıktı!", *Kızılbaş, Aleviler İle Diyer Mazlumların Sorunlarının Tartışıldığı Demokratik Kürsü*, sayı 67, Kasım 2016, s. 26.

69 Sait Çiya, *Dersim Yazıları*, İstanbul 1998, s. 22.

70 Haig - Öpengin, s.104, 105.

edeceğini kesin olarak tespit ettikten sonra, Kürt hareketi ile ortak çalışmayı reddederek ayrıldığını söylemektedir.⁷¹

Zaza kimliğinin ortaya çıkışında, Kürt hareketinin yaşadığı dönüşümün de büyük etkisi bulunmaktadır. Başlangıçta sol ve sosyalist çizgisi daha kuvvetli olan Kürt hareketi, Kürt orta sınıfının, Kürt hareketine dâhil olmasının da etkisi ile Kürtçe/Kurmancıyı önceleyen daha milliyetçi bir çizgiye yönelmiştir. Bir bakıma Kürt hareketinin Türkçe karşıtı Kürtleştirme çabaları Zaza bilincinin yükselişine sebep olmuştur. Diğer bir deyişle Kürtçeci/Kurmancı tutum Zazalarda dışlanmışlık duygusuna sebep olarak Zaza kimliğinin uyanışına katkı sağlamıştır. Ayrıca, sol ve sosyalist çizginin zayıflaması Sünni/Şafi Kürtlüğün daha baskın hale gelmesine neden olmuş ve Alevi Zazalarda asimile olma korkusunu tetikleyerek Zaza kimliğine alan açmıştır.⁷²

Zaza kimliğinin oluşmasını etkileyen faktörlerden birinin de “eğitim” olduğu görülmektedir. Zazalar arasında yükselen eğitim düzeyinin Zazaların farklı kimlikler yanında Zaza kimliğine ulaşmalarını sağlayan unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Eğitim hem farklı olanların karşılaştığı bir ortamı sağlamış hem “kimlik” tercihiyle ilişkin kaynaklara ulaşmak için donanım kazandırmıştır. Böylelikle zaman içerisinde Zaza kimliğine ulaşılması mümkün hale gelebilmiştir. Ayrıca okullar yabancı dil öğrenimi gibi Zazalara ilişkin kaynaklara ulaşma araçları sağlaması nedeni ile de önemlidir.

Zaza uyanışının başlamasında siyasal ve ideolojik dönüşümlerin de etkisi olmuştur. Diğer bir deyişle 1960'lardan itibaren geleneksel yapılarından eğitim ve ekonomik göç sebebiyle ayrılan Zaza gençleri sağ veya sol gruplar içinde politize ve radikalize olmuşlardır. Türkiye’de radikalize olan bu kişilerde, Zaza kimliğine dönük kısmi çabalar olsa da kayda değer bir kimlik oluşumu görülemez. 1980 öncesinde ideolojik kamplaşmaların 1980’ler ve sonrasında yumuşaması ve Sovyetlerin yıkılması dönemi ideolojik kimlikler dışındaki kimliklerin yükseldiği dönem olmuştur. Bu bağlamda Zaza kimliğinin uyanış dönemi olan 1980’lerin ikinci yarısı ve 1990’ların aynı zamanda dünyanın birçok bölgesinde etnik hareketlerin yükseldiği dönem olduğu da görülmektedir. Bu dönem sosyalizmin ideoloji olarak krize girişi, sol hareket içinde politikleşen birçok Zaza’da yeni kimlik arayışlarını da getirmiştir. Böylelikle sol hareket içerisindeki bazı Zazalar kendi kimliklerini keşfetmeye başlamışlardır.

71 Zülfü Selcan. *Zaza Millî Meselesi Hakkında*, Ankara 1994, s. 21.

72 Nesrin Uçarlar, *Between Majority Power And Minority Resistance: Kurdish Linguistic Rights In Turkey*, Lund Üniversitesi, 2009, Cemil Gündoğan’la yapılan görüşmeden, Basılmamış Doktora Tezi, s. 221.

Zaza uyanışını destekleyen siyasal ve ideolojik dönüşümlerin Doğu Avrupa'da benzer etkiyi oluşturduğunu Hroch ifade etmektedir. Hroch, Doğu Avrupa'daki küçük milletlerde milli hareketlerin, eski sistemin alt üst olduğu, eski değerlerden kuşkuya düşüldüğü kriz dönemlerinde başladığını söylemektedir.⁷³ Eski sistemin dağıldığı, eski bağların zayıfladığı durumlarda dilsel kimlik öne çıkmakta ve farklı toplumsal ve siyasal gruplardan insanları bir araya getirmektedir.⁷⁴

Zaza kimliğinin yükselişinin teknolojik gelişmelerle de bağlantısı bulunmaktadır. Özellikle internetin yaygınlaşması, sosyal medya ve dijital medya imkânlarındaki ilerleme Zaza bilincinin güçlenmesine uygun ortamı sağlamıştır. Dijital medya ve sosyal medya sayesinde Zaza hareketinin mensupları fikirlerini çok daha ucuza daha geniş kitlelere ulaştırabilmiş ve çok daha geniş gruplarla etkileşime geçebilmişlerdir. Böylelikle Zazalık bilinci çok daha geniş kitleye ulaşabilmiştir.

Zaza kimliğinin gelişmesini etkileyen teknolojik nedenlerden biri de görüntülü ve sesli medya imkânlarının gelişmesi olmuştur. Zazalar bu imkânlarla birbirleri ile benzerliklerini keşfetmiş ötekileri ile farklılıklarının ayırdına varmışlardır. Diğer taraftan Kürt medyasında Zazacanın ikincilleştirilmesi de Zazalarda hassasiyet oluşturmuş ve onlardaki Zazalık bilincini/farkındalığını geliştirmiştir.

Zazacanın yok olma aşamasına gelmesi Zazaların Zazacaya sahip çıkmak için harekete geçmesini de getirmiştir. Dernek yöneticiliği yapan bir başka kaynak kişi ise Zazaca konuşmakta zorlanmaya başlayınca Zazaca için bir şeyler yapılması gerektiğine karar vererek bulunduğu ilde dernek kurma faaliyetine başladığını ifade etmiştir.⁷⁵

Zaza kimliğinin gelişmesinde UNESCO'nun Zazacanın yok olma tehlikesi altında olduğunu belirtmesinin de etkisi olmuştur. Farklı kaynak kişiler bu konuda ortak bir bakış açısı sunmuşlardır. Örnek olarak *"Bu rapor Zazacaya sahiplenmede bir kıpırdanma oluşturdu. Durumun vahim olduğunu fark ettim."*⁷⁶ *Unesco raporu bize dilimizin tehlike altında olduğunu gösterdi. Bu rapor sonrası uyandık. Dilimizin kaybolduğunu fark ettik. O zaman harekete*

73 Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış*, s. 12.

74 Miroslav Hroch. "Linguistic Conflicts in Eastern Europe and Their Historical Parallels. In: Rupesinghe K., King P., Vorkunova O. (eds) *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World*. London 1992, s.202

75 17 Numaralı kaynak kişi ile 2 Haziran 2018 tarihinde yapılan telefon görüşmesi notundan.

76 4 Numaralı kaynak kişi ile 14 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

geçmeye karar verdik.”⁷⁷ şeklindeki ifadeler birçok Zaza aydını ve aktivisti tarafından da dile getirilmiştir.

Zaza kimliğinin ortaya çıkmasına sebep olan unsurlardan biri de günlük hayattaki ayrımcılık ve dışlama gibi hususlarla ilişkili olabildiği de görülmektedir. Özellikle Zazaların azınlık olduğu bölgelerde yaşayan Zazalarda bu etki söz konusu olabilmektedir. Diyarbakır’da dernek yöneticiliği yapan Zaza aydın ve aktivisti; *“Diyarbakır’da Zazalara karşı bir Kürt baskısı vardır. Mesela Zazaca konuştuğumuzda ikinci kanala geçtin derler. Bizi küçümseyen ifadelerde bulunurlar. Bunlar insanı rahatsız ediyor. Bu durum bende Zazaca konusunda hassasiyet oluşturdu. Sonra Pamukçu’nun çalışmalarını okuyunca Zaza konusu kafamda netleşti.”* diyerek Zaza kimliğinin oluşumunda dışlamanın etkisini ifade etmiştir.⁷⁸

Özet olarak ifade etmek gerekirse Zaza kimliğinin ortaya çıkmasını sağlayan belli başlı faktörleri, Zazaların geleneksel ortamlardan kopmasına neden olan göç, eğitimin artması, Zazaların geleneksel olarak kendilerini tanımlama biçimleri, Zaza aydınlarının batılı araştırmacıların eserlerine ulaşmaları, sol ve sosyalist ideolojinin çöküşü, Zazacanın tehlike altına girmesi ve bu konudaki uluslararası kuruluş raporları ile Kürt hareketinin Kurmanci/Kürt önceleyen politikası şeklinde sıralayabiliriz. Bu faktörlerin yanında gündelik hayatta yaşanan dışlama ve teknolojik imkânların gelişmesi de bu konuda öne çıkan diğer faktörlerdir.

2.2. Zaza Hareketinin Sosyo-Kültürel Temelleri ve Coğrafi Dağılımı

Zaza hareketi bağımsız Zaza kimliğini savunan Zaza aydın ve aktivistleri ile onların kurduğu sivil toplum kuruluşları ile somutlaşmaktadır. Zaza hareketi her ne kadar bu dar çerçevede somutlaştırılsa da geniş anlamda Zaza kimliğini benimsemiş Zazaları da kapsamaktadır.

Zaza hareketini oluşturan Zaza aydın ve aktivistleri temelde iki jenerasyon veya döneme ayrılmaktadır. İlk dönem Zaza aydınları 1980’lerden başlayarak diasporada Zaza kimliğine ulaşarak Zaza hareketini oluşturmuş Zaza entelektüellerini kapsamaktadır. İlk dönem Zaza aydınları dergiler çıkarmışlar, makaleler yayınlamışlar, kitaplar yazmışlar toplantılar ve geceler düzenlemişlerdir. Böylelikle Zaza farkındalığının Zazalar arasında uyanmasını sağlamaya çalışmışlardır.

⁷⁷ 18 numaralı kaynak kişi ile 6 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

⁷⁸ 6 numaralı kaynak kişi ile 5 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

İlk dönem Zaza aydın ve aktivistleri çoğunlukla 1960 ve öncesi doğumlu tamamına yakını Türkiye’de sol veya Kürt gruplar içerisinde ideolojik formasyonunu tamamlamış kişilerden oluşmaktadır. Çoğunluğu 1980 darbesi sonrasında yurt dışına çıkmak zorunda kalan bu Zaza entelektüelleri diasporada kendi kimliklerini keşfederek Zazaca, Zazalar ve Zaza kültürü üzerine eserler vermeye başlamışlardır. Bu kapsamda Ebubekir Pamukçu, Zülfü Selcan, Fahri Pamukçu, Hakkı Çimen, Koyo Berz (Cuma Arslan), Mahmut Çağdaş, Haydar Şahin, Faruk İremet, Sait Çiya (Cemil Yıldız) gibi aydın ve aktivistler öne çıkmaktadır. Diasporadaki Zaza entelektüellerine benzer formasyona sahip Türkiye’de de bağımsız Zaza kimliğini savunan Zaza entelektüelleri ve aktivistleri 2000’lerden itibaren öne çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda Faruk Eren, Hıdır Eren, İbrahim Bukan, Mustafa Demirci, Ali Kaya, Mehmet Tüzün gibi Zaza aydın ve aktivistlerinin isimleri sayılabilir.⁷⁹

İkinci dönem Zaza aydın ve aktivistleri ise çoğunlukla 1975 sonrası doğumlu diasporada ve Türkiye’de bağımsız Zaza kimliğini savunan Zaza aydını, aktivist ve akademisyenlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda Zazalarla ilgili akademik yazılar yazan, dergi çıkaran, dernek yöneticiliği yapan Yılmaz Kanat, Mesut Keskin, Abdulkadir Büyüksayar, Yaşar Aratemur, Mahmut Güzen gibi Zaza aydın ve aktivistleri öne çıkmaktadır. Ayrıca Murat Varol, İsmail Söylemez ve Ayetullah Karabeyeser gibi akademisyenler bu kapsamda önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Zaza aydın ve aktivistlerinin çoğunlukla ekonomik olarak alt ve orta sınıf kökenli olduğu görülmektedir. Zaza dergilerini çıkaran kişiler ve dernek yöneticileri örneğinde 9’unun esnaf veya serbest çalışan, 3’ünün akademisyen, 2’sinin emekli 1’inin faal öğretmen olduğu tespit edilmiştir. Zaza aydın ve aktivistleri arasında geleneksel Zaza toplumunda üst sınıfı oluşturan beyler, ağalar ve dini önderlerin (Şeyh-Seyit gibi) çocukları bulunmamaktadır. Bu gruplar hali hazırda Zaza kimliğine kayıtsız durumdadırlar. Geleneksel Zaza elitleri, Zaza kimliğini avantajlı bulmamakta entegre oldukları toplumsal ve siyasal yapıların dışına çıkamamaktadırlar. Bununla birlikte Zaza kimliğinin kitleselleşmesi halinde Zaza hareketinin ilerleyen aşamalarında geleneksel Zaza elitlerinden Zaza hareketi içerisine katılımların olması da mümkün olabilecektir.

Zaza hareketini oluşturan kişilerin sosyo-ekonomik kökenlerine ilişkin veriler Hroch’un küçük milletlerdeki milli hareketleri oluşturan toplumsal

79 İnternet: *Zaza Aydın ve Kurumlarının Basın Açıklaması – 2*, Web: https://288757.forum-romanum.com/member/forum/entry.user_288757.2.1109996828.Zaza_ayd_n_ve_kurumlar_bas_a%C3%A7_klamas-piya.html 15 Ekim 2018 de alınmıştır.

gruplara ilişkin tespitleriyle bazı açılardan uyuşurken bazı açılardan ayrışmaktadır. İlk olarak Hroch'un incelediği örneklerde küçük tüccar ve zanaatkarların milli hareketlerdeki en büyük gruplardan birini oluşturduğuna ilişkin tespit, Zaza hareketi bağlamında da doğrulanmaktadır. Zaza hareketi içinde esnaf ağırlığı bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir. Diğer taraftan, Hroch'un işaret ettiği bir diğer grup olan öğretmenler de Zaza hareketinin en önemli taşıyıcı kolonlarından birini oluşturmaktadır.

Zaza hareketinin diğer etnik/milli hareketlerden ayrıştığı konulardan biri de Zaza hareketi içerisinde din adamları, memurlar, öğrenciler, köylüler ve serbest meslek mensuplarından kişilerin çok az yer almasıdır. Bu durumun temel sebeplerinden biri Zaza kimliğinin ve Zaza hareketinin daha başlangıç aşamasında olmasıdır. Ayrıca yasal engeller ve geçmişin alışkanlıkları gibi sebepler de memurlar ve din adamları gibi grupların daha az temsil edilmesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte Zazaca eğitim verilen medrese geleneğinden gelen bazı din adamlarının Zaza kimliğine önemli katkıları olduğu da dikkat çekmektedir. Öte taraftan, Zaza hareketi içerisinde çok fazla yer almayan öğrencilerin sonraki dönemde daha fazla sayıda temsil edilmesi mümkün görünmektedir. Zaza hareketinin düzenlediği etkinliklere az da olsa Zaza üniversite öğrencilerinin dinleyici olarak katıldığı tespit edilmiştir. Bu sayının zaman içinde artacağı değerlendirilmektedir.

Zaza sosyo-kültürel yapısı dikkate alındığında, Zaza aydınlarının tamamına yakınının birinci veya ikinci nesil köy kökenli kişiler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Zaza kültürünün yaşandığı dünya ile hayatlarının bir döneminde dahi olsa temasları söz konusu olabilmıştır. Eğitim hayatlarında ya da gittikleri kozmopolit dünyada kendi kimliklerini keşfederek Zaza kimliğine ulaşmışlardır.

Diğer taraftan Zaza hareketi köylülerin katılımı bağlamında diğer milli hareketlerden ayrışmış gibi görülse de Zaza hareketinin bulunduğu evre (B evresi başlangıcı) dikkate alındığında diğer hareketlerle uyduğu görülmektedir. Hroch'un tespitlerine göre köylülerin katılımı "B" evresinde oldukça sınırlı durumdadır. Çoğu örnekte "B" evresinin sonlarında veya "C" evresinde katılımları söz konusudur. Zaza hareketinin oldukça yeni olduğu dikkate alındığında köylülerin katılmaması Zaza hareketinin ayrıştığı anlamına gelmemektedir.

Geleneksel Zaza elitlerinin Zaza hareketinden uzak durmaları Zaza aydın ve akademisyenlerinin de dikkatini çekmektedir. Görüşülen Zaza akademisyen; "*Kürt hareketine kıyasladığımızda biz Zazaların çok eksiği var. Kürt*

hareketine baktığın zaman onlara mali destek sağlayan, enerjisini ve zekâsını vakfeden beyleri ağaları var. Bizimkiler hem geçinmek zorunda hem Zazalarla ilgili çalışmak zorunda. Öyle olunca da çok eksikimiz oluyor” şeklinde geleneksel elitlerin eksikliğine ilişkin eleştirilerini ifade etmiştir.⁸⁰

Aşağıdaki çizelgeden de anlaşılacağı gibi Zaza hareketinin diğer milli hareketlerle ayrıştığı konulardan biri de serbest meslek mensuplarının çok zayıf katılımıdır. Özellikle Zaza hareketi içerisinde avukat veya yeminli mali müşavir gibi serbest meslek mensuplarının bulunmaması dikkat çekmektedir.

Çizelge 2.1. Zaza Hareketinde ve Etnik/Milli Hareketlerde Yer Alan Gruplar

	Etnik/Milli Hareketlerde Yer Alan Gruplar	
	Hroch'un Tespitlerine Göre Durum ⁸¹	Zaza Hareketinde Durum
Eski hakim sınıf ve toprak sahipleri	Zayıf (2 örnekte güçlü)	Zayıf
Tüccarlar, zanaatkarlar ve girişimciler	Güçlü (Bazılarında zayıf)	Güçlü
Serbest meslek	Orta	Zayıf
Memurlar	Orta	Tespit edilemedi
Din adamları	Güçlü	Orta veya Zayıf
Öğretmenler	Güçlü	Güçlü
Öğrenciler	Güçlü	Zayıf
Köylüler	Orta (bazılarında çok zayıf, bazılarında çok güçlü)	Yok
Ücretliler	Çok Zayıf	Tespit edilemedi

Zaza dergilerinin çıkarılmasına önderlik eden kişilerle Zaza dernek başkanlarının eğitim durumları incelendiğinde dikkat çekici sonuçlar elde edilmektedir. Söz konusu 15 kişi üzerinde yaptığımız çalışmada 8'inin önlisans ve altı düzeyde eğitim aldığı, 5'inin yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim gördüğü 2'sinin de (Biri açık öğretim) lisans düzeyinde eğitim aldığı görülmektedir. Zaza hareketinin görünür yüzünü oluşturan kişiler dikkate alındığında Türkiye'deki eğitim sistemine daha az maruz kalan kitlede Zaza kimliğine bağlılığın daha güçlü olduğu görülmektedir. Lisans düzeyinde eğitimle Zaza bilinci körelirken yüksek lisans ve doktora düzeyinde ise Zaza bilincinin tekrar güçlendiği açığa çıkmaktadır. Bir diğer deyişle geleneksel Zaza toplumu ile ilişkisi devam eden daha az eğitim sistemine maruz kalmış kitlede Zaza bilinci daha güçlü iken lisans düzeyinde eğitim alan kitlede Zaza

80 7 Numaralı kaynak kişi ile 7 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

81 Hroch (2011), s.202.

kimliği zayıflamaktadır. En eğitimli kitlede ise gelenek yeniden keşfedilerek Zaza kimliği yeniden güçlenmektedir.

Zaza hareketi mensupları lisans düzeyinde eğitim alan Zazalarda Zaza bilincinin körelmesine ilişkin rahatsızlıklarını belirtmektedirler. Görüşmelerde okuyan kesimin kendine yabancılaştığı, bir kısmının örgütün (PKK) etkisi altına girdiği, bir kısmının da sağ veya sol gruplara bağlandığı eleştirisi yapılmıştır.⁸²

Eğitim düzeyi arttıkça Zaza kimliğinin zayıflayıp Kürt kimliğinin güçlenmesi yapılan araştırmalar tarafından da teyit edilmektedir. Diyarbakır'da gençler üzerine yapılan araştırmaya göre eğitim seviyesi ve ekonomik refah arttıkça Zaza kimliğine aidiyet azalmaktadır. Bunun sebebi olarak Kürt ulusalçılığın hegemonyası ile devletçi anlayışın Zazaları da Kürt şeklinde tanımlaması olarak öne çıkmaktadır.⁸³

Zaza hareketinin coğrafi dağılımı dikkate alındığında, Bingöl, Diyarbakır, Tunceli ve Siverek Zazalarının önde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Adıyaman/Gerger, Muş ve Erzincan Zazalarından da katılımın olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan, Aksaray, Kayseri/Sarız, Mutki Zazalarında kayda değer bir hareketlilik belirlenememiştir.

2.3. Zaza Kimliğinin Geleceği

Zaza kimliğinin geleceği onunla ilişkili ve onu var eden koşulların geleceği ile bağlantılıdır. Bu bağlamda Zaza kimliğinin ortaya çıkmasını etkileyen; tarihi, sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, teknolojik ve coğrafi faktörler Zaza kimliğini belirlediği gibi bunlardaki değişimler de Zaza kimliğinin geleceğini belirleyecektir.

Diğer taraftan Zaza kimliğinin geleceğini belirleyen nesnel koşullar dışında Zaza kimliğinin geleceği temel olarak Zazaların bu kimliğe ne denli sahip çıkacağı ile ilgilidir. Zazaların Zaza kimliğine daha fazla sahiplenmesi durumunda Zaza kimliği daha fazla görünür hale gelebilecektir. Zaza kimliğine kayıtsızlığın artması durumunda ise Zaza kimliği yok olma aşamasına gelebilecektir. Bununla birlikte Zazalar arasında uyanış olsa da Zazalar arasındaki duyarsızlık Zaza aydın ve aktivistlerin yakındığı hususlardan biri durumundadır.⁸⁴

82 18 Numaralı kaynak kişi ile 6 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

83 Mehmet Yanmış - Bayram Kahraman, "Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/Volume: 8, Sayı/Number: 2, Sakarya 2013, s. 142

84 4 Numaralı kaynak kişi ile 14 Mayıs 2018 tarihinde yapılan görüşme notundan.

Milliyetçilik teorileri kapsamında Zazaların gelecekte etnik grup veya ulus/millet olarak tanımlanması Zaza kimliğinin gelecekte alacağı şekille ilişkilidir. Arslan, Hobsbawm, Anderson ve Gellner'in yaklaşımları bağlamında Zazaların proto-ulusal bir yapıya sahip olduğunu söylemektedir. Zazalar arasındaki inanç farklılıklarını, siyasi bir iradeye sahip olunmamasını ve dünya ekonomik konjonktüründe karşılığın bulunmamasını negatif etkenler olarak ele almaktadır. Ayrıca, Zazaca konuşanların coğrafi olarak oldukça bütünsel bir yapıya sahip olması ile Zazalar arasında Zazacaya dönük özelliklerle diasporadaki çalışmaları pozitif unsurlar olarak dile getirmektedir.⁸⁵

Zaza kimliğinin itici gücünü oluşturan Zaza aydın ve aktivistlerin bir anlamda bir avuç idealist insan kümesi olduğu dikkate alındığında Zaza hareketinin hala çok sınırlı insan tarafından temsil edildiği görülmektedir. Bununla birlikte dijital medyanın imkanlarını da kullanarak oldukça fazla sayıda Zaza'ya ulaşmayı başarmışlardır. Ancak bu oran Zaza hareketi mensuplarını memnun etmekten uzak görünmektedir.

Milliyetçilik teorileri bağlamında değerlendirdiğinde Zaza kimliğinin gelecekte alacağı şekle ilişkin öngörülerde bulunmak mümkün görünmektedir. Bu kapsamda Brass, etnik hareketlenmenin daha çok tapınakları kontrol eden, toprakları ve kendine bağlı vakıfları, dini okulları olan yerel dini seçkinlerin olduğu, devletin yerel dili meşru eğitim ve yönetim dili olarak kabul ettiği böylelikle yerel seçkinlerin eğitim ve iş olanaklarına kavuşmak isteyen yeni toplumsal grupları maddi ve kültürel açıdan tatmin etme olanağını tanıdığı durumlarda daha başarılı olduğunu söylemektedir. Ayrıca etnik veya ulusal hareketi yönlendiren örgütlerin başarılı olabilmesi için örgütlerin sürekli olması ve birinin öne çıkması gerektiğini de ifade etmektedir. Yine, Hroch'da başarılı milli hareketlerin dili sistemleştirdiği, milli geçmişe dair temel bilgileri sağlayabildiği, artan toplumsal iletişim ve okuryazarlık pazar ilişkilerinin bulunduğu, milli bakımdan önem taşıyan çıkar çatışmaların söz konusu olduğu durumlarda var olduğunu söylemektedir. Bu çerçevede Zaza hareketinin önünde büyük zorlukların bulunduğu görülmektedir. Zaza hareketini dayanacağı kurumsal yapıların oturmamış olması, dilin standartlaşması gibi zorluklar Zaza kimliğinin geleceği konusunda soru işaretlerini artırmaktadır. Bununla birlikte Zaza hareketinin son on yıldaki atılımı dikkate alındığında Zaza kimliğinin uzun vadede daha da güçleneceğini söylemek mümkün görünmektedir.

85 Arslan, "Zazaca ve Zaza Kimliğinin Algılanması ve Yansımaları Üzerine Bir Tartışma, s. 285

SONUÇ

Ülkemizin en önemli toplumsal renklerinden biri olan Zaza toplumundaki Zaza uyanışının betimlenmesi ve Zaza etnik kimliği ile Zaza hareketinin milliyetçilik teorileri esas alınarak incelenmesi amaçlanan bu çalışmada Zaza kimliğinin Zazalar arasında gittikçe artan sayıda kimse tarafından benimsenen bir kimlik olduğu görülmektedir. Zazalar artık artan oranda kendilerini başka grupların parçası olarak değil bağımsız bir halkın üyesi olarak görmeye başlamışlardır.

Bir etnik veya ulusal kimlik olma mücadelesi veren Zaza kimliği esas olarak Zazaları Kürt veya Türk kimliğinin alt kimliği gören tezlerle rekabet etmektedir. Zazalar Türk'tür tezini savunanların sayısı oldukça azaldığı için Zaza kimliğinin temel rekabeti Kürt kimliği ile yaşanmaktadır. Diğer taraftan Zaza kimliğinin gelişiminin Kürt milliyetçilerinin iddialarının aksine yönlendirilen bir süreç değil doğal bir eğilim olduğu görülmektedir. Zaza kimliği büyük ölçüde milliyetçilik teorileri ile paralel çizgide doğal seyrinde gelişmektedir.

Milliyetçilik teorileri kapsamında değerlendirildiğinde Zazaların etnik topluluk olmanın şartlarına haiz olduğu görülmektedir. Smith'in belirttiği üzere, Zazalar, kolektif bir ada, ortak bir soy mitine, Zaza bayramları ve dil gibi ayırt edici kültürel unsurlara sahiptir. Bu bağlamda Zaza etnik kategorisinin sınır taşları Zaza kolektif adı ile adlandırılan, Zaza dilini konuşan, Zaza soyundan geldiğine inanan, Zazalara ait olduğu varsayılan bir kültür ve coğrafya ile ilişkilendirilen insan kümesinin etrafında inşa edilmiştir.

Zaza hareketini oluşturan Zaza aydın ve aktivistlerin Zaza bilincinin artırılması için önemli bir çaba içinde olduğu görülmektedir. Zaza hareketi mit ve sembollerle hedef kitlesi ile iletişim kurarak Zaza bilincini güçlendirmeyi istemektedir. Bu bağlamda Zaza bayrağının oluşturulması, Zaza marşının bestelenmesi gibi girişimler de söz konusudur. Ayrıca, günümüzde unutulmaya yüz tutmuş Zaza bayramlarının gelecek dönemde Zazalar tarafından artan oranda kutlanacağını beklemek makul görünmektedir. Diğer taraftan Zaza hareketini oluşturan kişi ve kurumsal yapıların sınırlı sayıda kişiye ve sınırlı bir kaynağa dayanması Zaza uyanışında Zaza hareketinin etkisini sınırlandırmaktadır. Bu anlamda Zaza bilinçlenmesinin büyük ölçüde tabandan kendiliğinden olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

Zaza kimliğinin gelişmesinde şehirleşme ve eğitim imkânlarının gelişmesinin büyük etkisi olmuştur. Zaza aydınları göç ve eğitimle farklı olanlarla

karşılaşmışlar ve kendi farklılıklarının farkına varmışlardır. İlk dönemde ideolojik veya farklı etnik/ulusal kimlikleri benimsemişlerse de özellikle Avrupa'ya göçle birlikte Zazaca üzerine Batılı bilim adamlarının tespitlerine ulaşmalarının da katkısıyla Zaza kimliğine ulaşmışlardır. Ayrıca, Türkiye'deki ideolojik kamplaşmalardan kurtulmaları sonrasında gurbetlik duygusunun da etkisi ile kendi öz kimliklerine ilişkin araştırmaya yönelerek Zaza kimliğini keşfetmişlerdir. Diğer taraftan, reel sosyalizmin çöküşü de bu eğilime destek vermiştir. Geçmişte sol ve sosyalist çizgide politize olan Zaza aydınları Sovyetlerin çöküşü sonrasında kendi yerel kimliklerine yönelerek Zazalıklarını keşfetmişlerdir.

Zaza kimliğinin yükselişinin teknolojik gelişmelerle de bağlantısı bulunmaktadır. Özellikle internetin yaygınlaşması, sosyal medya ve dijital medya imkânlarındaki ilerleme Zaza bilincinin güçlenmesine uygun ortamı sağlamıştır. Basılı ve görsel medyaya göre çok daha az kaynakla yürütülebilen internet yayıncılığı kaynak sıkıntısı çeken Zaza hareketi tarafından da tercih edilen bir mecra olmaktadır. Zaza örgütleri faaliyetlerini internette duyurmakta, yayınlarını internet ortamına koymaktadırlar. Böylelikle daha fazla insana çok daha az maliyetle ulaşabilmektedirler. Zaza kimliğinin gelişmesini etkileyen teknolojik nedenlerden biri de görüntülü ve sesli medya imkânlarının gelişmesi olmuştur. Zaza sanatçılar yaptıkları çalışmalarla Zaza kimliğinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Zazalar böylelikle birbirleri ile benzerliklerini keşfetmiş "ötekiler" ile farklılıklarının ayırdına varmışlardır.

Bir etnik veya ulusal kimlik olma mücadelesi veren Zaza kimliği ve Zaza hareketinin incelenmesinde milliyetçilik teorileri en uygun teorik çerçeveyi sunmaktadır. Zaza etnik kimliği evrensel milliyetçilik teorileri kapsamında değerlendirildiğinde bu kimliğin manipüle edilen bir süreç veya bir maraz ya da patoloji değil bir yönüyle doğal bir vaka olarak değerlendirilmesi gereken bir olgu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir etnik hareket olarak Zaza hareketini anlamada, kan ve soy bağı gibi hususları öne çıkaran premordialist yaklaşımların modern çağdaki gelişmeleri göz ardı etmesi nedeni ile yeterli olmadığı açıktır. Diğer taraftan milletleri ve etnik grupları modern çağla sınırlandıran modernist yaklaşımı benimsemiş düşünürler bulunsada da milletlerin kadim etnik kökenlerini reddetmeyen modernist yaklaşımı benimseyen düşünürler de bulunmaktadır. Bu bağlamda milletlerin etnik köklerini ret etmeyen modernist düşünürler Zaza hareketini anlamada daha kullanışlı bir çerçeve sunmaktadırlar. Diğer taraftan, etnik hareketleri anlamada etnik grup kavramına da vurgu yapan etno-sembolcü yaklaşımın da avantajlı olduğu görülmektedir.

Zaza hareketi ile diğer etnik veya ulusal hareketler karşılaştırıldığında Zaza kimliği ve hareketinin başlangıç aşamasında olduğu görülmektedir. Zaza kimliği Hroch'un tanımladığı kitleselleşme aşamasına henüz ulaşmamıştır. Diğer taraftan rekabet ettiği kimliklerin daha örgütlü ve daha kurumsal yapıda olması Zaza hareketinin baş etmesi gereken bir zorluk olarak öne çıkmaktadır. Zaza kimliğini savunan kişi ve grupların dağınıklığı, kısıtlı sayıda kişiye ve kaynağa dayanması nedeni ile bu mücadelede oldukça dezavantajlı durumdadır. Ayrıca Zazalar arasında sosyo-kültürel ve ideolojik farklılıklar Zaza kimliği açısından bir diğer zorluktur. Bununla birlikte Zaza kimliğinin ve Zaza hareketinin oldukça önemli aşamalar da kat ettiği görülmektedir. Bu anlamda oldukça yeni bir olgu olan Zaza kimliği ve hareketinin incelenmeye devam edilmesinin milliyetçilik teorileri tartışmalarına ve Türkiye'de bu konudaki kanıksanmış yaygın varsayım ve kanaatlerin değişmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul 2011.
- ARMSTRONG, John Alexander, *Nations Before Nationalism*, Budapeşte 1995.
- ARSLAN, Zeynep, "Yeni Bir Zazaca Yazılı Kaynak Daha Kütüphanelerin Raflarında Yerini Alıyor... 'Gulvang U İtiqatê Kırmancu' Çıktı!" *Kızılbaz, Aleviler İle Diyer Mazlumların Sorunlarının Tartışıldığı Demokratik Kürsü*, sayı 67, Kasım 2016.
- ARSLAN, Zeynep, "Zazaca ve Zaza Kimliğinin Algılanması ve Yansımaları Üzerine Bir Tartışma", *Border Crossing*, January-June, London 2018, Volume: 8, No: 1, pp. 267 – 296.
- BERG, Bruce L., Lune Howard, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Çeviri Editörü, Asım Arı, Konya 2019.
- BREUİLLY, John, *Nationalism and State*, Manchester 1993.
- ÇİYA, Sait, *Dersim Yazıları*, İstanbul 1998.
- ELİE KEDOURİE, *Nationalism. Revised edition*, London 1961.
- GELLNER, Ernest, *John Bruily'nin sunuşuyla Uluslar ve Ulusçuluk*, Çeviren Büşra Er-sanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul 2006.
- HAİG, Geoffrey – Öpengin, Ergin. "Introduction to Special Issue Kurdish: A critical research overview", *Kurdish Studies*, Volume: 2, No: 2, pp. 99 – 122, 2014.
- HECHTER, Michael, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, New Jersey 1999.
- HOBBSAWM, Eric John Ernest, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit ve Gerçeklik*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul 1993.
- HROCH, Miroslav, "Linguistic Conflicts in Eastern Europe and Their Historical Parallels. In: Rupesinghe K., King P., Vorkunova O. (eds) *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World*. London 1992.
- HROCH, Miroslav, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011.
- HROCH, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival In Europe A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Translated by Ben Fowkes, Cambridge 1985
- HROCH, Miroslav, "Writing National History For Small Nations," *Studies on National Movements (SNM)*, 1, 7-16, 2013.
- ICHİJO Atsuko - Uzelac Gordana, *Premordialism, When Is The Nation?: Towards An Understanding of Theories Of Nationalism*, London: 2005.
- İnternet: Brass P. R., *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison, 1991*, Web: http://www.paulbrass.com/ethnicity_and_nationalism_theory_and_comparison_20230.htm 15 Aralık 2017'de alınmıştır.
- İnternet: Çimen, Hakki, *Zaza Milli Kimliği*, 20 Aralık 2018 Perşembe, <https://www.bingolonline.com/makale/zaza-milli-kimligi-793.html>, 15 Aralık 2017'de alınmıştır.

- İnternet: *Ebubekir Pamukçu'nun Hayatı*, Web: <http://www.Zazadilder.org/?p-num=52&pt=EBUBEK%C4%B0R+PAMUK%C3%87U%E2%80%99NUN+-HAYATI> 13 Kasım 2018'de alınmıştır.
- İnternet: Eşiyok, Bayram Ali - Sekmen, Faruk, *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları, Doğu Anadolu'nun Bölgesel Gelişmedeki Yeri ve Çözüm Önerileri*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., 2012, Web:http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/ga/2012-GA/Dogu_Anadulunun_Bolgesel_Gelismedeki_Yeri_B.pdf Nisan 2012, 10 Ekim 2018'de alınmıştır.
- İnternet: *İstanbul Zaza-Der Faaliyet Raporu 2014-2017*, 2018, <http://zazader.org/wp-content/uploads/2019/01/2017FAL%C4%B0YET-RAPORU-1-compressed.pdf> 26 Nisan 2019 tarihine alınmıştır.
- İnternet: Karataş, Haydar, Jele Berfin, "*Bir dilin yaşayıp yaşamamasına halkı karar verir*" (Berfin Jele ile Söyleşi), (10 Nisan 2015) Web: <http://ayrintidergi.com.tr/bir-dilin-yasayip-yasamamasina-halki-karar-verir-berfin-jele-ile-soylesi/> 26 Kasım 2018 de alınmıştır.
- İnternet: *Zaza Aydın ve Kurumlarının Basın Açıklaması – 2*, Web: https://288757.forumromanum.com/member/forum/entry.user_288757.2.1109996828.Zaza_ayd_n_ve_kurumlar_bas_a%C3%A7_klamas-piya.html 15 Ekim 2018 de alınmıştır.
- KEHL-BODROĞI, Krisztina, "Kurds, Turks, Or a People In Their Own Right? Competing Collective Identities Among The Zazas", *The Muslim World*, Vol. LXXXIX.N O. 3-4 July-October, 1999, 439-454.
- KİLLİNGER, Charles L., *The History of Italy*, Westport/Connecticut 2002
- LAWRANCE, Paul, *Nationalism History and Theory*, London 2005.
- LLOBERA, Josep R., *An Invitation to Anthropology: The Structure, Evolution, and Cultural Identity of Human Societies*, New York 2003.
- NAİRN, Tom, *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, Essex 1997.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara 2013.
- PAMUKÇU, Ebubekir, "Veda Mesajı Gibi Bir Şey", *Raştiye Dergisi*, 1991, Amor 2.
- SELCAN, Zülfü, *Zaza Milli Meselesi Hakkında*, Ankara 1994.
- SMİTH, Anthony D., *National Identity*, London 1991.
- SMİTH, Anthony D., *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London 1998.
- SMİTH, Anthony D., *Nationalism; Theory, Ideology, History*, Cambridge 2003.
- UÇARLAR, Nesrin, *Between Majority Power And Minority Resistance: Kurdish Linguistic Rights In Turkey*, Lund Üniversitesi 2009, Cemil Gündoğan'la yapılan görüşmeden, Basılmamış Doktora tezi.
- YANMIŞ, Mehmet - Kahraman Bayram, "Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/Volume: 8, Sayı/Number: 2, Yıl/Year: 2013.

EK-1. Kaynak Kişiler Listesi

No:	Memleketi	Mesleği	Eğitim Durumu	Yaş Aralığı	Faaliyeti veya Görevi
1	Tunceli	Emekli (E) Öğretmen	Öğretmen Okulu/ Lisans	60 +	Dernek Yöneticisi
2	Bingöl	Esnaf	Lise	30-45	Dernek Yöneticisi
3	Bingöl	Akademisyen	Doktora	30 -45	Dergi editörü
4	Elazığ	Esnaf	Lise	60+	Dernek Yöneticisi
5	Bingöl	Akademisyen	Yüksek Lisans	30-45	Dergi Editörü
6	Diyarbakır	Esnaf	Lise	30-45	Dergi editörü, Dernek Yöneticisi
7	Bingöl	Akademisyen	Yüksek Lisans	30-45	Dergi Editörü
8	Şanlıurfa Siverek (S.)	Esnaf	Lise	30-45	Dernek Yöneticisi
9	Bingöl	Öğretmen	Lisans	45-60	Sözlük çalışması
10	Bingöl	Esnaf	Lise	60+	Dernek Yöneticisi, Dergi Editörü
11	Şanlıurfa (S.)	Esnaf	Lise	60+	Dernek Yöneticisi
12	Bingöl	Öğretmen	Lisans/Yüksek lisans öğrencisi	30-45	Dernek Yöneticisi, Dergi editörü
13	Muş-Bingöl	Esnaf	Önlisans	30-45	Dernek Yöneticisi
15	Şanlıurfa (S.)	Esnaf	Lise	30-45	Dernek Yöneticisi
16	Tunceli	Öğretmen (E)	Yüksek Lisans	60+	Dernek Yöneticisi
17	Elazığ	Esnaf	Lise	45-60	Dernek Yöneticisi
18	Şanlıurfa (S.)	Esnaf	Lise	30-45	Dernek Yöneticisi
19	Adıyaman (Gerger)	Esnaf - Gazeteci	Lisans (Açık öğretim)	30-45	Dernek Yöneticisi
20	Tunceli	Muhasebeci	Lisans	45-60	Parti yöneticisi
21	Bingöl	Esnaf	Lise	45-60	Parti Yöneticisi
22	Tunceli	Öğretmen	Lisans	60+	Dernek Yöneticisi
23	Sivas	Esnaf - Emekli	Lise	60+	Dernek Yöneticisi